May 1930.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 389

श्री

मण्डनमिश्रकृता

मीमांसानुक्रमणिका

महामहोपाध्याय-गङ्गानाथझाशर्मणा मैथिलेन रचितेन

मीमांसामण्डनेन मण्डिता

न्यायोपाध्यायेन दुण्ढिराजशास्त्रिणा

संस्कृता शोधिता च।

MĪMÂNSANUKRAMANIKÂ

by

Mandana Misra,

With an Original Commentary,

Mīmānsāmandana

by

Mahāmahopādhyāya

Gangānātha Jhā, M. A., D Litt, LL. D.

Edited by Nyāyopādhyāya Pandit Dhundhirāja S'āstrī

FASCICULUS IV-४

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1929.

श्री

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभि सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तबकः—३८६

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares*

Agents

1 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY.

2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller,
LONDON.

3 The Oriental Book-supplying Agency
POONA

(७) ८।१।१४ सौत्यस्य चैकादशिनेषु धर्माः

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) सन्त्येकादशिनाः पशवः—'आग्नेयः कृष्णग्रीवः-सारस्वती मेषी-वभ्रुः सौम्यः—पौष्णः श्यामः—शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः—शिल्पो वैश्वदेवः-ऐन्द्रोऽरुणः-मारुतः कल्माषः-ऐन्द्राग्नः संहितः-अधोरामः सावित्रः-वारुणः कृष्णः'-इति-अश्वमेधप्रकरणे पठिताः विहिताश्च ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽपि ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषु कुतस्त्या धर्माः—किमग्नीषोमीयस्योत सवनीयस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्नीषोमीयः पशूनाम्प्रकृतिरिति पूर्वाधिकरणे स्थितम् । तस्माद् पशुविकृतिभतेष्वैकादशिनेषु तस्यैव धर्मा अतिदिश्यन्त इति ।

(५) सिद्धान्तः—सवनीयपशौ रशनाद्वयम्-तथैवैकादशिनेष्वपीत्येकं लिङ्गम् । सुत्याकालीनत्वं च यथा सवनीयस्य तथैकादशिनां चेति द्वितीयम् । एवं लिङ्गद्वयेन सवनीयस्यैव धर्मा एकादशिनेष्वतिदिश्यन्त इति ।

एतदभिप्रेत्याह सौत्यस्येति । 'एकादशिनेषु' पशुयागेषु-'सौत्यस्य' सुत्याकालीनस्य सवनीयस्यैव पशोः-'धर्माः'-अतिदिश्यन्ते इति शेषः॥७॥

(८) ८।१।१५ गणेषु चैकादशिनस्य धर्माः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) काम्यपशुगणाः श्रूयन्ते—'वसन्ते ललामांस्त्रीन् वृषभानालभेत' इत्यादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषु गणेषु किमग्नीषोमीयस्य धर्मा उतैकादशिनानामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—नात्र रशनाद्वयादि लिङ्गमुपलभ्यते । प्रकृतिश्च पशूनामग्नीषोमीयः । तस्मादग्नीषोमीयस्यैव धर्माः पशुगणेष्वतिदिश्यन्त इति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्ति गणत्वं लिङ्गं पशुगणेषु एकादशिनेषु च । तस्माल्लिङ्गात् एकादशिनाः गणप्रकृतय इति सिद्धम् । तस्मात् पशुगणेष्वैकादशिनानामेव धर्मा अतिदिश्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह गणेष्विति । 'गणेषु —'च'—'एकादशिनस्य' 'धर्माः' अतिदिश्यन्त इति शेषः—न त्वग्नीषोमीयस्येत्याशयः ॥ ८ ॥

(९) ८।१।१६ अव्यक्तयागेषु तु सोमधर्माः

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) 'विश्वजिता यजेत'—'अभिजिता यजेत'—'द्वादशाहेन यजेत'—इत्येवञ्जातीयका अकथितद्रव्यदेवताका अव्यक्ता यागाः ।

(३) तेषु सन्देहः—अत्र के धर्माः—ऐष्टिका एव उत सौमिका एव उत विकल्पः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियमे प्रमाणाभावादैच्छिको विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्ति सोमसाम्यमव्यक्तलिङ्गत्वेन । 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यत्र सोमस्योत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते नोक्ते तथैव विश्वजिदादावपि । अनेन च साम्येन सौमिका एव धर्मा अत्रातिदिश्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अव्यक्तेति । 'अव्यक्तेषु' अकथितद्रव्यदेवतेषु-'तु'-'सोमस्य' सोमयागस्य—'धर्माः'-अतिदिश्यन्ते इति शेषः ॥ ९ ॥

(१०) ८।१ १७ स्याद्व द्वादशाहोक्तमहर्गणेषु ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) सन्त्यहर्गणाः द्विरात्रादयः शतरात्रपर्यन्ताः ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र सौमिका धर्मा उत द्वादशाहिक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्ववदव्यक्तत्वलिङ्गेन सौमिकानामेवात्रातिदेश इति ।

(५) सिद्धान्तः-द्विरात्रपदान्तर्गतो रात्रिशब्दः षष्टिघटिकात्मककालपरः—तादृश एव द्वादशाहपदान्तर्गतोऽहःशब्दः । इदमेकं विशेषलिङ्गम्-अहस्सङ्घत्वं द्वितीयम्—द्वादशदीक्षत्वं तृतीयम् । एभिर्लिङ्गैर्द्वादशाहधर्माणामेवातिदेशोऽहर्गणेषु इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । 'अहर्गणेषु' द्विरात्रादिषु—'द्वादशाहोक्तम्' द्वादशाहसम्बद्धमेव धर्मजातं—'स्यात्' अतिदिष्टमिति शेषः ॥ १० ॥

(११) ८।१।१८ गव्यस्य सांवत्सरिका विकाराः

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) सन्ति संवत्सरसत्राणि—आदित्यानामयनं तपस्विनामयनमित्यादीनि ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र किं गवामयनिका धर्मा उत द्वादशाहिका इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अहर्गणत्वादिलिङ्गेन द्वादशाहधर्मा एवात्र प्राप्ता इति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्त्यत्र विशेषलिङ्गम्—संवत्सरसाध्यत्वं गवामयनेषु संवत्सरसत्रेषु चेत्येकम् । 'यतय उपगायन्ति' इति महाव्रतिकस्योभयत्र दर्शनमित्यपरम् । अनेन च लिङ्गद्वयेन गवामयनिकानामेव धर्माणामत्रातिदेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह गव्यस्येति । 'सांवत्सरिकाः' संवत्सरसत्रयागाः—'गव्यस्य' गवामयनस्य—'विकाराः' विकृतयः—तस्मात्तस्यैव धर्मान् गृह्णन्तीत्याशयः ॥ ११ ॥

(१२) ८।१।१९ निकायिनां पूर्ववदुत्तरेषु ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) साद्यस्का इत्येकनामका एकसङ्घवर्तिनः बहवो यागाः श्रुताः। एतेषु प्रथमः साद्यस्को धर्मसंयुक्त आम्नातः इतरे तु धर्मरहिता एव ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषु धर्मरहितेषु के धर्माः—किं सौमिका उत प्रथमसाद्यस्कोक्ता इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अव्यक्तत्वसाम्यात् सौमिका इति ।

(५) सिद्धान्तः—एकनामत्वमेकसङ्घवर्तित्वमिति लिङ्गद्वयेन प्रथमसाद्यस्कगता एव धर्मा द्वितीयादिषु साद्यस्केष्वतिदिश्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह निकायिनामिति । 'निकायिनां'—'निकायः' सङ्घः सोऽस्ति येषां ते 'निकायिनः' एकसङ्घवर्तिनो यागाः, साद्यस्का साहस्रा इत्यादयः, तेषां मध्ये—'उत्तरेषु' द्वितीयादिषु—'पूर्ववत्'–'पूर्वः' प्रथमो यागस्तदनुसारी एव—'धर्म' इति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ८।१।२०–२२ फलादयोऽप्यत्र न चातिदेश्याः

(१) अतिदेशापवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासेष्टौ फलं (स्वर्गः)—नियमः (यावज्जीवकत्वम्)—कर्ता (स्वर्गकामः)—सङ्घः (आग्नेयादीनां षण्णां साहित्यम्) इति चत्वारः ॥ सन्ति च सौर्यादय इष्टिविकृतयः ।

(३) तत्र सन्देहः—सौर्यादिषु विकृतिषु एते फलादयोऽप्यतिदिश्यन्ते न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा प्रयाजादिधर्माः सौर्यादिष्वतिदिश्यन्ते तथा फलादयोऽप्यतिदेष्टव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—कर्मसु भवति विध्यादिः विध्यन्तश्च । कर्म तत्सम्बन्धि फलादिकं च 'विध्यादिः' इतिकर्तव्यतादिधर्माश्च 'विध्यन्तः' । सौर्यस्य 'विध्यादिः' प्रत्यक्षश्रुतः 'सौर्यं चरुं निर्वपेदि'त्यत्र । अतो विध्यादेर्नास्त्याकाङ्क्षा सौर्ये । धर्माणान्त्वनुक्तत्वात् विध्यन्ताकाङ्क्षाऽ-

स्त्येव। तस्मादाकाङ्क्षितस्य धर्ममात्रस्यातिदेशो नानाकाङ्क्षितस्य कर्मणस्तत्सम्बन्धिफलादेर्वा इति।

एतदभिप्रेत्याह फलेति। 'अत्र' सौर्यादौ विकृतियागे—'फलादयः' 'न अतिदेश्याः'—प्रकृतिगताः फलादयो विकृतौ नातिदेष्टव्याः—अनाकाङ्क्षितत्वादित्याशयः॥ १३॥

(१४) ८।१।२३-२५ न चातिदेश्यो गुणकाम इष्टः।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'गुणकामः—चमसेनापः प्रणयेत्—गोदोहनेन पशुकामस्य' इति। एवमन्यत्रापि गुणकामाः।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र श्रुतो गुणकामो गोदोहनरूपः किं विकृतौ सौर्ये अतिदिश्यते न वेति।

(४) पूर्वपक्षः—अस्त्यतिदेशो गोदोहनस्य—तदाश्रयस्यापःप्रणयनस्य सौर्ये सद्भावादिति।

(५) सिद्धान्तः—बाढमस्त्यपःप्रणयनम्। किन्तु तत्प्रणयनसाधनतया प्रकृतिगतः क्रत्वर्थश्चमस एव सौर्येऽपेक्षितः—न तु पुरुषार्थो गुणकामो गोदोहनरूपः। तस्मान्नास्ति गुणकामस्यातिदेशः इति।

एतदभिप्रत्याह न चेति। 'गुणकामः' काम्या गुणाः—'अतिदेश्यो न इष्टः'—गुणकामानां न भवत्यतिदेश इति भावः॥ १४॥

(१५) ८।१।२६ सौर्ये विकल्पादभिमर्शमन्त्राः

(१) अतिदेशविशेषः।

(२) 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम' इति श्रूयते। अस्ति च तत्प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयागेऽभिमर्शनद्वयम्—'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्—पञ्चहोत्राऽमावास्याम्' इति। तदेतदभिमर्शनद्वयं चोदकबलेन सौर्ये प्राप्नोति।

(३) तत्र सन्देहः—किं सौर्यो यदा पौर्णमास्यां प्रयुज्यते तदा चतुर्होत्राऽभिमर्शनम्, यदाऽमावस्यायां तदा पञ्चहोत्रा इति नियमः—उत उभयत्र विकल्प इति।

(४) पूर्वपक्षः—कालभेदेन नियम एव—प्रकृतौ तथैव व्यवस्थितत्वात् इति।

(५) सिद्धान्तः—एकैवैषा चोदना 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इति। तत्रोभे अप्यभिमर्शने प्राप्येते। तयोरेकार्थत्वात् समुच्चयो न सम्भवति। तस्माद् विकल्पः। प्रकृते च यो नियमः स न कालकृतोऽपि तु समुदायकृतः—न च सौर्ये समुदायः इति।

एतदभिप्रेत्याह—सौर्य इति । 'सौर्ये' यागे—'अभिमर्शमन्त्राः' पौर्णमासिकाश्चतुर्होतृनामकाः पृथिवीहोतेत्यादिकाः, तथा च दार्शिकाः पञ्चहोतृसंज्ञका अग्निर्होतेत्यादिका मन्त्राः—'विकल्पात्' विकल्पमाश्रित्य—प्रयोज्या इति शेषः ॥ १५ ॥

(१६) ८।१।२७-३१ आग्नेयविध्यन्तमुपैति सौर्यः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) सौर्ये दर्शपूर्णमासधर्माणामतिदेश इति स्थितं चतुर्थेऽधिकरणे । सन्ति तु दर्शपूर्णमासयागे अनेकानि कर्माण्याग्नेयादीनि ।

(३) तत्र सन्देहः—किं दार्शपौर्णमासिकस्य यस्य कस्यचित् कर्मणो धर्माः सौर्येऽतिदिश्यन्ते उत आग्नेयस्यैवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यस्य कस्यापि धर्माः सौर्ये कर्तव्याः—विशेषनियामकस्याभावादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्ति देवतैक्यं नियामकम् । यथा आग्नेये सूर्यो देवता तथैव सौर्येऽपीति 'अमुमेवादित्यम्' इत्यर्थवादेन सूचितम् । तस्मादाग्नेयस्यैव धर्माः सौर्ये इति ।

एतदभिप्रेत्याह आग्नेयेति । 'सौर्यः' यागः—'आग्नेयस्य' यागस्य 'विध्यन्तं' धर्मजातम्—'उपैति' प्राप्नोति । इतिकर्तव्यतादिधर्मा विध्यन्तशब्देन व्यपदिश्यन्ते, कर्म स्वयं तु विध्यादिशब्देनेति ध्येयम् ॥ १६ ॥

(१७) ८।१।३२-३४ भवेद्बलीयो हविषः सदृक्त्वम्

(१) अतिदेशे बलाबलम् ।

(२) अस्त्यैन्द्रः—'ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—ऐन्द्रे किं देवतासाम्येन सान्नाय्यधर्मोऽतिदिश्यते—उत हविस्साम्येन पुरोडाशधर्म इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रथमोपात्तत्वात् मुख्यभूतो देव एव बली । तथाच देवतासाम्येन सान्नाय्यस्यैव धर्मोऽतिदिश्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—यागो हि त्यागरूपः । तत्र च त्यज्यमानतया हविरेव अन्तरङ्गम् । देवता तु मनसैवोद्दिश्यमानतया त्यागक्रियायां बहिरङ्गम् । तस्मात् अन्तरङ्गत्वेन हविस्सामान्यस्यैव बलवत्त्वात् पुरोडाशधर्मस्यैवातिदेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह भवेदिति । 'हविषः' त्यज्यमानस्य द्रव्यस्य—'सदृक्त्वम्' सामान्यम्—'बलीयः' बलवत्तरम्—'भवेत्'—देवतासामान्यापेक्षयेति भावः ॥ १७ ॥

(१८) ८।१।३५–३६ चरौ हिरण्ये विधिरौषधः स्यात् ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) 'प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुःकाम' इति कृष्णलं श्रुतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् कृष्णले किमाज्यस्य धर्मा उत व्रीहेरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—घृतस्यैव धर्मा कृष्णले अतिदिश्यन्ते—तेजस्वित्वसाम्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—व्रीहिकृष्णलयोर्यादृशं वैशद्यसाम्यं न तादृशं घृतकृष्णलयोः । अथ च चरुशब्दः औषधद्रव्यविशेषः कृष्णलेषु प्रयुज्यमानः औषधधर्मानेवातिदिशति । तस्माद् व्रीहिधर्मा एव कृष्णले कर्तव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह चराविति । 'हिरण्ये' कृष्णले 'चरौ'—'औषधः' व्रीहिसम्बन्धी—'विधिः' धर्मः'स्यात्'—न त्वाज्यस्येति शेषः ॥ १८ ॥

(१९) ८।१।४०–४३ आज्यस्य धर्मो मधुनीरयोः स्यात्

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) चित्रायामिष्टौ श्रूयते—'दधि मधु घृतं धाना उदकं तण्डुलाः, तत्संसृष्टं प्राजापत्यं भवति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र मधुनि उदके च किं पयसो धर्मा उत आज्यस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्रवत्वसामान्यात् पयस एव धर्मा ग्राह्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—आज्येऽपि वह्निसंयोगाद् द्रवत्वं भवत्येव । मधु उदकं च घृतेन समानवर्णे । आज्यधर्माश्च उत्पवनाद्य बहवः शक्यन्ते मधूदकयोः कर्तुम्, नतु पयोधर्मा दोहनादयः । तस्मात् आज्यस्यैव धर्मा ग्राह्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह आज्यस्येति । 'मधुनीरयोः' मधुनि उदके च—'आज्यस्य' घृतस्य—'धर्मः' 'स्यात्' न तु पयस इत्याशयः ॥ १९ ॥

न्यायास्तु पादे नव वै दशापि ॥

स्पष्टम् ॥

इत्यष्टमस्य प्रथमः ।

अथाष्टमस्य द्वितीयः पादः ।

[अस्पष्टलिङ्गैरतिदेशः ।]

(१) ८।२।१-९ न वाजिने सोमधर्मः

(१) अतिदेशविशेषविचारोऽनुवर्तते ।

(२) चातुर्मास्येषु वाजिनेज्याः श्रुताः—'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति।

(३) तत्र सन्देहः—किं वाजिने सौमिको विध्यन्तः उतैष्टिक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—'सोमो वै वाजिनम्' इति वाजिने सोमशब्दः प्रयुक्तः । सोमशब्दश्चाग्निहोत्रशब्दवत् धर्मानतिदिशति । तस्मात् सौमिका एव धर्मा वाजिने इति ।

(५) सिद्धान्तः—वाजिनं सान्नाय्यविकृतम् । एवं च वाजिने ऐष्टिकहविस्साम्यम् । तस्मादैष्टिक एव विध्यन्तः इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'वाजिने' यागे—'सोमधर्मः' सौमिको विध्यन्तः—'न' अतिदिश्यते इति शेषः ॥ १ ॥

(२) ८।२।१०-१४ पशुः सान्नाय्यधर्मकः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः—'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् पशौ किम्पुरोडाशस्य धर्मा उत सान्नाय्यस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्नीषोमीये पशौ अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य धर्माः कार्याः देवतैक्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—सान्नाय्यं पशोरुत्पद्यते, पशुरपि पशोरुत्पद्यते । देवतासाम्यापेक्षया हविस्साम्यं बलीय इति स्थितं प्रथमपादीयसप्तदशाधिकरणे । तस्मात् सान्नाय्यस्यैव धर्मा इति ।

एतदभिप्रेत्याह । पशुरिति ।'पशुः' अग्नीषोमीयः—'सान्नाय्यधर्मकः' सान्नाय्यस्य धर्मा एव धर्मा यस्य स एवंभूत इति ॥ २ ॥

(३) ८।२।१५-१८ पयोधर्मा स तु भवेत्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अग्नीषोमीयः पशुः सान्नाय्यधर्मक इति स्थितम् ।

(३) तत्रापि सन्देहः—पशौ किं दध्नो धर्मा उत पयस इति ।

(४) पूर्वपक्षः—मूर्तत्वघनत्वसामान्यात् दध्न एव धर्माः पशाविति ।

(५) सिद्धान्तः--'द्रवति गच्छति' इत्यस्मिन् अर्थे द्रवत्वं पशौ अस्ति। पयसि च द्रवत्व स्पष्टम्। साक्षात्पशुप्रभवत्वाच्च पयः प्रत्यासन्नतरम्--दधि तु पयसा व्यवहितम्। एकाहकालीने च पशुपयसी, द्व्यहकालीनं तु दधि। तस्मादुक्तैर्लिङ्गैः पयस एव धर्माः पशावतिदिश्यन्ते इति।

एतदभिप्रेत्याह पय इति। 'स' पशुः—'पयोधर्मा' पयसो धर्मा एव धर्माः यस्य स एवंभूतः—'भवेत्' ॥ ३ ॥

(४) ८।२।१६-२३ आमिक्षायां पयोगताः ।

(१) अतिदेशविशेषः।

(२) भवति वैश्वदेवी आमिक्षा—'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति।

(३) तत्र सन्देहः—आमिक्षायां किं दधिपयसोरुभयोर्धर्माः उतैकस्य—यद्येकस्य तर्हि कस्येति।

(४) पूर्वपक्षः—सान्नाय्यगतयोर्दधिपयसोरुभयोरपि जन्यते आमिक्षा। तस्मादुभयोर्धर्मास्तस्यामिति। अथवा घनत्वसाम्यात् दधिमात्रस्येति।

(५) सिद्धान्तः—पयसि आमिक्षामुत्पादयितुमेव दध्यानीयते। तस्मात् पयसः एव मुख्यमामिक्षाजनकत्वम्। तस्मात् पयस एव धर्मा आमिक्षायामिति।

एतदभिप्रेत्याह आमिक्षायामिति। 'आमिक्षायाम्' 'पयोगताः' पयसि वर्तमाना एव—'धर्मा अतिदिश्यन्ते' इति शषः ॥ ४ ॥

(५) धर्मो व्यवस्थयाऽह्नां स्यात्

(१) अतिदेशविशेषः।

(२) भवति प्रायणीयाद्यहर्गणो द्वादशाहः। स द्विविधः सत्रम् अहीनश्चेति। द्वयोश्चानयोः पृथग् धर्मा आम्नाताः 'एको द्वौ बहवो वाऽहीनेन यजेरन्'-'गृहपतिसप्तदशाः स्वयमृत्विजो ब्राह्मणाः सत्रमुपेयुः' इति।

(४) तत्र सन्देहः—द्वादशाहे किं द्वयोरपि सत्राहीनयोर्विध्यन्तोऽव्यवस्थया प्राप्त उत क्वचिदहीनस्य क्वचित्सत्रस्येति व्यवस्थेति।

(४) पूर्वपक्षः—द्वादशाहस्य द्विविधो विध्यन्तः-सत्रस्य अहीनस्य च। द्वादशाहोऽहर्गणानां प्रकृतिः—अहर्गणेषु च केचित् अहीनाः केचित् सत्राणि। तस्माद् व्यवस्थापकप्रमाणाभावादुभयोरप्यतिदेशः इति।

५) सिद्धान्तः—उपलभ्यते च व्यवस्थापकं तत्तल्लिङ्गम्। तथाहि-

'आसीरन्' 'उयेयुः' इति चोदनास्वरूपम्—यजमानबहुत्वनियमः—ऋत्विग्यजमानैक्यं चेत्येतानि सत्रलिङ्गम् । 'यजति' इति चोदनास्वरूपम्—यजमानबहुत्वविकल्पः—ऋत्विग्यजमानभेदश्चेत्येतानि अहीनस्य लिङ्गम् । [इति दशमीयषष्ठपादीयषोडशाधिकरणे स्पष्टम् भविष्यति] । उपलभ्यते चोभयमप्येतल्लिङ्गं द्वादशाहे-'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्' 'द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः' 'द्वादशाहमृद्धिकामा आसीरन्' इति च । द्विरात्रादिषु तु अहीनलिङ्गं यजतिचोदनैव-'द्विरात्रेण यजेत' इत्यादि । त्रयोदशरात्रादिषु च सत्रलिङ्गमेव—'त्रयोदशरात्रमृद्धिकामा उपेयुः' 'चतुर्दशरात्रेण प्रतिष्ठाकामा आसीरन्' इति । तस्मात् यथालिङ्गं धर्मव्यवस्थेति ।

एतदभिप्रेत्याह धर्म इति । 'अह्नां' अहर्गणस्य—'धर्मः'—'व्यवस्थया' 'स्यात्'—यथालिङ्गं व्यवस्थितमेव स्यादिति ॥ ५ ॥

(६अ) ८।२।२६-३२ सत्रं पञ्चदशाहकः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) अस्ति पञ्चदशरात्र एवंविधः—'अग्निष्टोमस्त्रिरात्रो—दशरात्रः—उदयनीयः—अतिरात्र' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयमहीन उत सत्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अहीन एवायम् । सत्रे आदावन्ते चातिरात्रः, अत्र च अन्त एव अतिरात्रः । एकत्रातिरात्रत्वं चाहीनलिङ्गं दर्शितम्—'यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीनः' इति । एवं च सत्रलिङ्गस्योभयतोऽतिरात्रत्वस्याभावात् अहीनलिङ्गस्य चैकतोऽतिरात्रत्वस्य सत्वादहीन एवायमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'उपेयुः' इति चोदनास्वरूपं सत्रलिङ्गम् । तच्चोपलभ्यते पञ्चदशरात्रविधौ—'पञ्चदशरात्रमुपेयुः' इति । एतच्च लिङ्गं विधिवाक्यगतत्वात् प्रबलम् । तस्मात् सत्रमेव पञ्चदशरात्रस्ततश्चास्मिन् सत्रधर्मा एवातिदिश्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्रमिति । 'पञ्चदशाहकः' पञ्चदशरात्रो यागः—'सत्रम्' एव—न त्वहीनः—तस्मादत्र सत्रधर्मा एव अतिदेष्टव्या इत्याशयः ॥ ६ ॥

पादेऽस्मिन् भाष्यकारेण
षण्न्यायाः समुदीरिताः ।

स्पष्टम् ।

इत्यष्टमस्य द्वितीयः ।

अथाष्टमस्य तृतीयः पादः ।

[प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः]

(१) ८।३।१-२ हविर्गणे देवतयाऽतिदेशः

(१) अतिदेशविशेषविचारोऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति हविर्गणद्वयम्—'अग्नावैष्णवमेकादशपालं निर्वपेत्' इत्यादिः प्रथमो हविर्गणः—'अग्नये शुचयेऽष्टाकपालम्' इति द्वितीयः । प्रकृतियागे चास्ति प्रथम आग्नेयो द्वितीयश्चाग्नीषोमीय इति ।

(३) तत्र सन्देहः—द्वयोर्हविर्गणयोः कुत्र कस्य विध्यन्तः—किमग्नावैष्णवे आग्नेयस्य—शुचिदैवते चाग्नीषोमीयस्य—उत विपर्यय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा हविर्गणयोरग्नावैष्णवः प्रथमस्तथा प्रकृतावाग्नेयः प्रथमः । तस्मात् स्थानप्रामाण्यादग्नावैष्णवे आग्नेयस्य विध्यन्तः । एवमेव द्वितीये शुचिदैवते प्रकृतियागे द्वितीयस्थानस्थितस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्त इति ।

(५) सिद्धान्तः—अग्नावैष्णवाग्नीषोमीययोरस्ति श्रूयमाणं साम्यं द्विदेवत्वरूपम् । तथा च शुचिदैवताग्नेययोरेकदेवतत्वं साम्यम् । एवमनेन श्रूयमाणेन साम्येन द्विदेवते अग्नावैष्णवे द्विदेवतस्याग्नीषोमीयस्य—एकदेवते च शुचिदेवते कर्मण्येकदेवतस्याग्नेयस्य धर्मा अतिदिश्यन्ते । कर्मचोदनायां साक्षाच्छ्रुता देवता अर्थाक्षिप्तात् स्थानात् बलवत्तरा । तस्मात् देवताप्रामाण्यं मुख्यम् स्थानप्रामाण्यं च जघन्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह हविर्गण इति । 'हविर्गणे'—धर्माणाम् 'अतिदेशः'—'देवतया' श्रूयमाणदेवतालिङ्गेन भवति—न तु क्रमलिङ्गेनेत्याशयः ॥ १ ॥

(२) ८।३।३-५ नानाहिकानां विहिता त्रिवृत्ता ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) जनकसप्तरात्रे श्रूयते—'चत्वारि त्रिवृन्ति अहानि भवन्ति'—पुनश्च'नव त्रिवृन्ति अहानि भवन्ति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—यद् द्वितीयवाक्ये श्रूयते तत् किं प्रथमवाक्योपात्तस्यैवाभ्यासेन सम्पाद्यते—उत नानाह्नां द्वादशाहिकानां तद् विधीयते । एवं च किं तस्मिन् प्रथमोपात्तस्य धर्माणामतिदेश उत द्वादशाहिकानामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—त्रिवृत्सोमविशिष्टं यत् प्रथममुक्तं तस्यैव धर्मास्त्रिष्वहस्सु अभ्यसनीयाः—पूर्वाधिकरणन्यायेन त्रिवृत्त्वसामान्यस्य श्रूयमाणत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—चतुर्णामह्नां पृथग्भूतानां सङ्घात एव 'चत्वारि'-पदेन विवक्षितः । न चैकस्यैवावृत्त्या चतुस्सङ्घातः सम्पद्यते । सन्ति तु एवंभूताः सङ्घाताः द्वादशाहे । तस्माद् द्वादशाहस्यैव धर्मा अत्रातिदेष्टव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह नानेति।'नानाहिकानां' द्वादशाहिकादीनि यानि चत्वारि अहानि तेषां-तान्येवानूद्य-'त्रिवृत्ता' त्रिवृत्त्वं-'विहिता' इति सम्बन्धः ॥२॥

(३) ८।३।६-७ अभ्यस्य धर्मः षडहस्य कार्यः

(१) अतिदेशविशेषः । पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) षट्त्रिंशद्रात्रे श्रूयते—'षडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्र द्वादशाहिकानां धर्माणामतिदेश उत षडहस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अहःसङ्घकानां सोमयागानां सङ्ख्याविशेषः षडहशब्दान्तर्गतेन षट्शब्देनाभिधीयते । सा च सङ्ख्या पुनश्चतुस्सङ्ख्यया विशिष्यमाणा चतुर्विंशतिसङ्ख्यकानामह्नां सङ्घे पर्यवस्यति । अहःसङ्घस्य च प्रकृतिर्द्वादशाहः । अतस्तल्लिङ्गस्य सङ्घत्वस्य दर्शनात् द्वादशाहस्यैव धर्माः प्रवर्तन्ते । द्वादशाहस्य च द्विरावृत्त्या चतुर्विंशतिसङ्ख्या पूर्यत इति।

(५) सिद्धान्तः—षड्भिरहोभिर्निष्पाद्यं कर्म षडहशब्दवाच्यम् । ते च कर्मविशेषाश्चत्वार इत्युदाहृतवाक्ये उक्तम् । एवञ्च चतुर्षु षडहयागेषु षडहस्यैव धर्माः प्राप्नुवन्ति । यदि च चत्वारः षडहाः परस्परविलक्षणा न स्युस्तर्ह्येक एव चतुर्वारमभ्यसनीयः । एवं च षडहत्वविशेषलिङ्गेन षडहस्यैव धर्मा अतिदेश्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अभ्यस्येति । 'षडहस्य' षडहयागस्यैव—'धर्मः'—'अभ्यस्य' चतुर्वारमावर्त्य—'कार्यः' अनुष्ठेयः—'षट्त्रिंशद्रात्रनामके कर्मविशेषे इति शेषः ॥ ३ ॥

(४) ८।३।८-९ संस्थादिनानां ग्रहणं दिनेभ्यः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) भवन्ति संस्थागणाः—'अग्निष्टोमः—पञ्चोक्थ्यः—शताग्निष्टोमं भवति—शतातिरात्रं भवति' इत्येवमादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषु किं ज्योतिष्टोमस्य धर्मा उत द्वादशाहस्येति।

(४) पूर्वपक्षः—'उक्थ्यः—षोडशी—अतिरात्रः—अग्निष्टोमः' इत्यादीनि भवन्ति ज्योतिष्टोमस्य नामानि। तस्मात् नामसाम्यलिङ्गेन संस्थागणेषु ज्योतिष्टोमस्यैव धर्मा अतिदेष्टव्या इति।

(५) सिद्धान्तः—संस्थागणः सङ्घात्मकः। सङ्घात्मनां च कर्मणां द्वादशाह एव प्रकृतिः। तस्मात् सङ्घत्वसाम्येन द्वादशाहस्यैव धर्मा अतिदेष्टव्याः। उक्थ्यादीनि च स्तोत्रनामानि। तथा च यस्य यस्य कर्मणः समाप्तिर्येन स्तोत्रेण क्रियते तस्मिन् कर्मणि उक्थ्यादिशब्दो वर्तते। एवं च द्वादशगेष्वपि अहःसु उक्थ्यादिसम्भवः। तथा सति उक्थ्यादि न केवलं ज्योतिष्टोमस्यैव नामापि तु तत्तत्संस्थाविशिष्टस्य कर्मणः इति।

एतदभिप्रेत्याह—संस्थेति। 'सस्थादिनानां' गणचोदनया प्राप्तानां संस्थाविशिष्टानां दिनानां—'ग्रहणं' प्राप्तिरतिदेशः—'दिनेभ्यः' द्वादशाहेभ्यो भवतीत्यर्थः॥ ४॥

(५) ८।३।१०-११अहर्गणान्नोपचयो विधेयः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) पूर्वोक्तेषु शतोक्थ्यशतातिरात्रादिषु कर्मसु स्तोत्रवृद्धिरपेक्ष्यते।

(३) तत्र सन्देहः—इयं स्तोत्रवृद्धिः किं द्वादशाहादुत ज्योतिष्टोमादिति।

(४) पूर्वपक्षः—शतोक्थ्यादीनि सङ्घात्मकानि। सङ्घात्मकानां च द्वादशाहः प्रकृतिः। तस्मात् द्वादशाहादेव स्तोत्रवृद्धिरिति।

(५) सिद्धान्तः—उक्थ्यादिस्तोत्राणि एकाहज्योतिष्टोमे उत्पद्यन्ते। तस्मादेव च द्वादशाहेऽतिदिश्यन्ते। यथा च द्वादशाहे एकाहज्योतिष्टोमादेवातिदिश्यन्ते तथैव शतोक्थ्यादिष्वपि तस्मादेवातिदेष्टव्यानि–इति।

एतदभिप्रेत्याह—अहर्गणेति। 'उपचयः' स्तोत्रवृद्धिः—यः शतोक्थ्यादिषु अपेक्ष्यते स—'अहर्गणात्' द्वादशाहात्—'न विधेयः' अतिदेष्टव्यः—अपि तु एकाहाज्ज्योतिष्टोमादेवेति शेषः॥ ५॥

(६) ८।३।१२-३६ गायत्रता नाक्षरलोपने स्यात्।

(१) अतिदेशविशेषः। उपचयश्चिन्तितः। अपचय इदानीं चिन्त्यते।

(२) इदं श्रूयते—'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति। तत्र चेदं समाम्नातम्—'गायत्रमेतदहर्भवति' इति।

(३) तत्र सन्देहः—किं प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमीयानां त्रिष्टुब्जगत्यादीनामक्षरलोपनेन गायत्रत्वं सम्पादनीयम्—उत उत्पत्त्यैव गायत्रीणां दाशतयीभ्य आगमं कृत्वेति ।

(४) पूर्वपक्षः--एकाहे बृहस्पतिसवे ज्योतिष्टोमान्तानां छन्दांसि त्रिष्टुबादीन्यतिदिष्टानि । तेष्वधिकाक्षराणि विलोप्य चतुर्विंशत्यक्षराणि परिशेष्य गायत्रीत्व सम्पादनीयमिति ।

(५) सिद्धान्तः--वेदाक्षरविलोपनमन्याय्यम् । तस्मात् दाशतय्यामुत्पन्नास्वेव चतुर्विंशत्यक्षरासु ऋक्षु वर्तमानः यः कश्चिदवान्तरजातिविशेषस्तद्द्वारैव गायत्रता । एवं च तासामेव ऋचामागमः कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह--गायत्रतेति । 'अक्षरलोपने' ज्योतिष्टोमीयत्रिष्टुबादिछन्दसामक्षरविलोपने सति, तन्निमित्तका--'गायत्रता' 'न स्यात्'--अपि तु उत्पत्त्यैव गायत्रीणामागमेन गायत्रता सम्पादनीयेत्याशयः ॥ ६ ॥

पादे तृतीये ध्रुवमष्टमस्य
न्यायाः षडेवात्र सुधीभिरुक्ताः ।

स्पष्टम् ।

इत्यष्टमस्य तृतीयः ।

अथाष्टमस्य चतुर्थः पादः ।

[अतिदेशापवादनिरूपणपरः]

(१) ८।४।१;१–९ दर्विहोमपदन्नाम

(१) दर्विहोमेऽतिदेशापवादे प्रदर्शयिष्यमाणे दर्विहोमस्वरूपमेवादौ चिन्त्यते ।

(२) इदमाम्नायते—'यदेकया जुहुयाद् दर्विहोमं कुर्यात्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र किं दर्विरूपस्य होमगुणस्य विधिरुत दर्विहोम इति कर्मनामेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'दर्व्या होमः' इति व्युत्पत्त्या होमानुवादेन दर्व्याख्यो गुणो विधीयत इति ।

(५) सिद्धान्तः—लौकिके स्थालीपाकाष्टकादिहोमे शिष्टाचारात् होमस्य साधनान्तरमेव प्राप्तम् । तथाच तत्र नावकाशो दर्विरूपसाधनस्य विधेः । वैदिके चाग्निहोत्रादौ जुह्वादेरेव होमसाधनस्य विहितत्वात् तत्रापि दर्वीं विधातुं न शक्यते । तस्मान्नायं दर्विहोमशब्दो गुणविधिरपि तु कर्मनामधेयमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—दर्वीति । 'दर्विहोम' इति 'पदम्'–'नाम'–कर्मणो नामधेयम्—न तु गुणविधिरिति शेषः ॥

[दर्विहोमवाक्यं न गुणविधिरित्यधिकरणान्तरमेव भाष्ये पञ्चममारभ्य नवमसूत्रपर्यन्तं धृतम् । एतच्च प्रथमाधिकरणान्तर्गतमेवात्र न्यायमालायाञ्च] ॥ १ ॥

(२) ८।४।२–३ लौकिके वैदिके च तत् ।

(१) दर्विहोमस्वरूपविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्विहोमपदन्नामेति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयं शब्दो लौकिकानां स्मार्तानामष्टकादीनां नाम उत सर्वेषां वैदिकानां लौकिकानाञ्चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'अम्बष्ठानां दार्विहोमिको ब्राह्मण' इति स्मृतौ अम्बष्ठस्वामिके स्मार्तहोमे दर्विहोमशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । तस्मात् लौकिकस्यैव कर्मणः नामायं शब्द इति ।

(५) सिद्धान्तः—'दर्व्या होमो दर्विहोमः' इति प्रवृत्तिनिमित्तं लौकिकवैदिकोभयसाधारणम् । तस्मात् सर्वस्यैव कर्मणो नामेदमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—लौकिक इति । 'तत्' दर्विहोम इति नाम 'लौकिके' 'वैदिके' 'च' कर्मणि प्रवर्तते इति शेषः ॥ २ ॥

(३) ८।४।४ जुहोतेरेव नामैतत्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणो नाम दर्विहोमशब्द इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं यजतेर्जुहोतेश्च सर्वेषां नामधेयमिदमुत जुहोतेरेव केवलमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वेषां भवितुमर्हति—विशेषाश्रवणात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—जुहोतावेव होमशब्दो मुख्यः । यजतेश्च तन्नामत्वं लक्षणयैव स्यात् । तस्मात् जुहोतेरेवेदन्नामेति ।

एतदभिप्रेत्याह—जुहोतेरिति । 'एतत्' दर्विहोम—'नाम'—'जुहोतेः' होमशब्दवाच्यस्यैव कर्मणः–न यजतिशब्दवाच्यस्येत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) ८।४।१०-२८ दर्विहोमास्त्वपूर्वकाः।

(१) दर्विहोमे प्रकृतो विचारः प्रस्तूयते।

(२) दर्विहोमनामकं कर्म स्थितम्।

(३) किमेते दर्विहोमा अपूर्वा उत कस्माच्चित्कर्मान्तराद्धर्मग्राहिण इति।

(४) पूर्वपक्षः—दर्विहोमेषूत्पत्तिवाक्ये देवताया अश्रवणात् अव्यक्तिलिङ्गेन सोमधर्मा एवातिदेष्टव्याः अष्टमाध्यायप्रथमपादनवमाधिकरणन्यायेनेति।

(५) सिद्धान्तः—सोमे श्रुतं यजतिलिङ्गमत्र नास्ति। किंच 'पृथिव्यै स्वाहा' इति दर्विहोममन्त्रेषु स्वाहाकार आम्नातः। स च सौमिकधर्मातिदेशे विरुध्येत--सोमे स्वाहाकारविरोधिनो वषट्कारस्य श्रवणात्। उक्तमन्त्रेषु च पृथिव्यादिदेवतानाम्प्राप्तत्वान्नास्ति दवताया अभावः। तस्माद्द दर्विहोमा अपूर्वकर्माणि न कुतश्चिदतिदेशेन धर्मान् गृह्णन्तीति॥ ४॥

(५) ८।४।२८ (अन्त्यभागः) वाक्याद्ध धर्मातिदेशः स्यात्

(१) पूर्वविचारशेषः।

(२) दर्विहोमेषु नातिदेश इति स्थितम्।

(३) एवंसति सन्देहः—किं सर्वत्रैवमेवातिदेशाभाव एव उत नेति।

(५) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन सर्वत्रैवमेवातिदेशाभावः इति।

(५) सिद्धान्तः—यत्र साक्षाद्द वचनं श्रूयते तत्र भवत्येवातिदेशो धर्मस्य।

एतदभिप्रेत्याह—वाक्यादिति। 'वाक्यात्' प्रत्यक्षश्रुतिबलात्—'धर्माणाम्' 'अतिदेशः' एवेति सम्बन्धः॥

[नेदमधिकरणं धृतं न्यायमालायाम्। नापि भाष्ये। अष्टाविंशतिसूत्रस्य भाष्यस्य अन्ते तु अयं विषयो व्याख्यातो वर्तते। तन्मूलकतयैवात्र मण्डनेनाधिकरणान्तरमेव कृतमिति ध्येयम्] ॥ ५॥

न्यायाः पञ्चात्र कीर्तिताः।

स्पष्टम्।

इत्यष्टमस्य चतुर्थः।

इत्यष्टमोऽध्यायः।

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(ऊहारम्भपरः)

(१) ९।१।१ धर्मास्त्वपूर्वेण खलु प्रयुक्ताः

(१) अतिदेशोऽष्टमेऽध्याये समाप्तो-नवमे पुनः ।
अतिदिष्टपदार्थानामूहानूहविचारणा ॥

ऊहश्च—

प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः ।
ऊहः प्रयोगो विकृते ऊह्यमानतयोदितः ॥ इति ।

अतिदिष्टपदार्थस्य कार्यवशाद् रूपान्तरकरणमूहनमित्यर्थः । ऊहश्च त्रिविधः—मन्त्रोहः सामोहः संस्कारोहश्च । स इहाध्याये प्राधान्यतो वक्ष्यते—अन्यदपि किञ्चिदुपोद्घातेन प्रसङ्गेन च लक्षणसिद्ध्यर्थमुच्यते ॥

(२) अग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासौ चात्रोदाहरणम् । तत्र पृथक् धर्मा आम्नाताः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेते धर्मा अपूर्वप्रयुक्ता उत यजिप्रयुक्ता इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सप्तमाध्यायस्य प्रथमाधिकरणे यः पूर्वपक्षः स इहानुसन्धेयः ।

(५) सिद्धान्तः—सप्तमाद्याधिकरणसिद्धान्त एवात्रानुसन्धेयः । एतत्सर्वमभिप्रेत्याह धर्मा इति । 'धर्माः''अपूर्वेण' एव 'प्रयुक्ताः'—न यजिनेति भावः ।

[यद्यपूर्वप्रयुक्तास्तर्हि ऊहः सिध्यति—यदि यजिप्रयुक्तास्तर्हि ऊहो न सिध्यति—सङ्करो हि तथासति स्यात् । सर्वाणि कर्माणि प्रायशो यजतावन्तर्भूतानि । एवंसति यदि यजतिप्रयुक्ताः धर्मास्तदा सर्वत्र स्युः । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयविशेषे एव प्राप्ता न सर्वत्र । ततश्चोहः सिध्यति । अतिदिष्टपदार्थे एवोहः । अतोऽतिदेशारम्भे यो विचारः सप्तमादौ कृतः स एवात्रोहारम्भकाले स्मार्यते] ॥ १ ॥

(२) ९।१।२-३ न प्रोक्षणं हन्ति पिषिप्रयुक्तम् ।

(१) सामान्यतो धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वं स्थितम् । तस्यैव विशेषश्चिन्त्यन्ते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति—दृषदुपलाभ्यां पिनष्टि' इति ।

(३) तत्र सन्देहः--किं प्रोक्षणं अवहननपेषणाभ्यामप्रयुक्तमुतापूर्वप्रयुक्तमिति ।

(४) पूर्वपक्षः--उलूखलमुसलद्वारा प्रोक्षणमवहननपेषणार्थम्--वाक्येन तच्छेषताप्रतीतेरिति ।

(५) सिद्धान्तः--पूर्वपक्षे यत्रैवावघातः पेषणं वा तत्रव प्रोक्षणं स्यात् । तथाच सति यत्र नखेन तुषविमोक आम्नायते--यथा नैर्ऋतचरौ 'कृष्णानां व्रीहीणां नखनिर्भिन्नानाम्' इति—तत्र प्रोक्षणं नोह्येत—तथा संस्कारो हीयेत । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तत्वमेव प्रोक्षणस्य । तथैव हि प्रकरणेन सिध्यति। एवं च नैर्ऋतचरावपि भवत्येवोहोऽपूर्वसिद्ध्यर्थमिति।

एतदभिप्रेत्याह-'प्रोक्षणं'—'हन्तिः' अवघातः 'पिषिः' पेषणं-ताभ्याम् 'प्रयुक्तं' न भवति—अपि त्वपूर्वप्रयुक्तमेवेति शेषः ॥ २ ॥

(३) ४।१।३ (वर्णकान्तरेण) वाचां स्वरस्त्वङ्गविधिप्रयुक्तः ।

(१) ऊहनिर्णायकप्रयोज्यप्रयोजकभावविचारोऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्-मन्द्रं प्रायणीयायाम्-मन्द्रतरमातिथ्यायाम्-उपांशूपसत्सु-उच्चैरग्नीषोमीय' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्ता स्वरस्योच्चत्वादिधर्माः-उत दीक्षणीयाद्यवान्तरापूर्वप्रयुक्ता इति ।

(४) पूर्वपक्षः—उच्चैस्त्वादयो धर्माः परमापूर्वप्रयुक्ताः—तस्यैव फलसाधनत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अवान्तरापूर्वेष्वप्यस्त्येव फलसाधनत्वम्-परमापूर्वद्वारा । एवं च समाने फलसाधनत्वे सन्निकृष्टलक्षणया निर्णयः कार्यः । तथाहि दीक्षणीयादिशब्दा अङ्गकर्मवाचिनः--उच्चैस्त्वादिधर्माणां च न कर्मप्रयुक्तत्वमपि त्वपूर्वप्रयुक्तत्वमेवेति निर्णीतम्प्रथमेऽधिकरणे । तत्र वाक्यगतमवान्तरमपूर्वं प्रकरणगतपरमापूर्वापेक्षया सन्निकृष्टतरम् । तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एवैते धर्माः ।

एतदभिप्रेत्याह वाचामिति । 'वाचां' शब्दानां--'स्वरः' मन्द्रत्वादिः-'अङ्गविधिप्रयुक्तः' अङ्गापूर्वप्रयुक्तः-न परमापूर्वप्रयुक्त इति भावः।

अनेन सिद्धान्तेनाश्वमेधगतत्रैधातवीयायामूहाभावः । तथाहि-अश्वमेधे समाम्नायते--'त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति' इति । यद्येवञ्जातीयको धर्मः परमापूर्वप्रयुक्तः तर्हि तस्योपकारविशेषे निबद्धः--इति तत्कार्यापन्नायां त्रैधातवीयायामूहो भविष्यति । अथाग्नावैष्णवाद्यङ्गापूर्व-

प्रयुक्तस्तर्हि त्रैधातवीयायामेतदपूर्वं न भवत्यपि त्वन्यदेवेति न भवत्यूह इति ध्येयम् ॥ ३ ॥

(४) ९।१।४-५ स्वर्गस्तथाऽग्निश्च न हि प्रयोक्ता ।

(१) ऊहनिर्णायकप्रयोज्यप्रयोजकभावविचारोऽनुवर्तते ।

(२) स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र मन्त्ररूपो धर्मः फलसम्बद्धः श्रूयते-यथा 'अगन्म स्वः सं ज्योतिषा भूमा' इति--देवतासम्बद्धश्च-यथा 'अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषम्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः--स्वर्गरूपफलसम्बद्धस्य धर्मस्य स्वर्ग एव प्रयोजकः--अग्न्यादिदेवतासम्बद्धस्य च अग्न्यादिदेवता एव-उतोभयत्रापूर्वमेव प्रयोजकमिति ।

(४) पूर्वपक्षः--फलसम्बद्धस्य फलं देवतासम्बद्धस्य च देवतैव प्रयोजकम् । तथैव मन्त्रलिङ्गात् । अगन्म इत्यादिमन्त्रो हि स्वर्गाग्न्यादीनां वाचकः--तस्मात् फलदेवतमेव धर्माणाम्प्रयोजकमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अपूर्वं यच्चोदितं तस्यैव फलवत्त्वेनानुष्ठेयतया भवतीतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । तथा सति अपूर्वमेव प्रयोजकम्मन्त्रयोरिति ।

एतदभिप्रेत्याह स्वर्ग इति । 'स्वर्गः'—दर्शपूर्णमासफलरूपः अगन्म स्वरित्यादिमन्त्रोक्तः—'अग्निः' देवतारूपः अग्नेरहमित्यादिमन्त्रोक्तः—'प्रयोक्ता' प्रयोजको मन्त्ररूपस्य धर्मस्य—'न' भवत इति शेषः-अपि त्वपूर्वमेव प्रयोजकमित्याशयः ।

अत्र च पूर्वपक्षे 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम' इत्यत्र विकृतियागे स्वर्गस्याग्नेश्चाभावान्न भवेदूहः—सिद्धान्ते तु मन्त्रयोरपूर्वस्य प्रयोजकत्वात् तस्य च विकृतावपि सत्त्वात् भवत्येवोहः। तथाच सति सौर्ये अगन्मस्वरित्यस्य स्थाने अगन्म ब्रह्मवर्चसमित्यूहनीयम्--'अग्नेरहमुज्जितिमि'त्यस्य च स्थाने सूर्यस्याहमुज्जितिमिति ॥ ४ ॥

(५) ९।१।६-१० न देवता कर्मणि तु प्रधानम्

(१) पूर्वाधिकरणे यो विचारविशेषस्तस्यैव सामान्यन्तोभावपरो विचारो वर्तते ।

(२) 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्यादीनि कर्माणि ।

(३) तत्र सन्देहः--एतेषु कर्मसु धर्माणाम्प्रयोजकं किं दैवतमुतापूर्वमिति ।

(४) अग्न्यादि दैवतमेवात्र प्रयोजकम् । यागेन तोषिता देवता एव फलं ददाति । मन्त्रार्थवादादिभ्यो देवतायां विग्रहादिपञ्चकं श्रूयते विग्रहः हविःस्वीकारः हविर्भोजनम् तृप्तिः प्रसादश्चेति । तद्यथा--'सह-

स्रात्तो गोत्रभिद् वज्रबाहुरिति' विग्रहः—'अग्निरिदं हविरजुषतेति' हविःस्वीकारः—'अद्धीन्द्र पिबस्वेति' हविर्भोजनम्—'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति' तृप्तिप्रसादौ । एवम्भूतायाश्च देवतायाः फलप्रदत्वं सिध्यति । फलप्रदत्वाच्च प्राधान्याद्देवतायाः सैव प्रयोजिका धर्माणामिति ।

(५) सिद्धान्तः—देवतायाः फलप्रदत्वरूपं प्राधान्यं न शब्दाद् गम्यते नापि वस्तुसामर्थ्यात् सिद्ध्यति । तत्त्वतस्तु विधेय प्रति यथा द्रव्यस्य गुणत्वं तथव देवताया अपि। देवताया विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकानाम्मन्त्रार्थवादानां न स्वार्थे तात्पर्यम् । तथा सति 'वनस्पतिभ्यः स्वाहे'त्यादौ मन्त्रे वनस्पत्यादीनामपि विग्रहादिपञ्चकं कल्प्येत—तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम् । ततो न देवतायाः फलप्रदत्वं सम्भवति । देवताविग्रहादिवाद्यपि विना कर्मणा फलसिद्धिं नाभ्युपैति । तस्मादुभयवाद्यभिमतं यागादिकर्मैव फलप्रदमभ्युपगन्तव्यम् । कर्मणां चापूर्वमेव साक्षात्फलप्रदम् । तस्मादपूर्वमेव फलप्रदम्—फलप्रदत्वेन च धर्माणाम्प्रयोजकमिति ।

एतदभिप्रेत्याह न देवतेति । 'कर्मणि' यागादौ-'तु'—'देवता' 'न प्रधानम्' फलप्रदं धर्मप्रयोजकं च न भवतीति शेषः ॥

अत्र पूर्वपक्षे—सौर्यादावग्नेरभावात् अग्निदेवताप्रयुक्ता धर्मा नैवातिदिष्टा भवेयुस्तथा चोहस्य नैव स्यादवसरः । सिद्धान्ते तु अग्नेरभावेऽपि अपूर्वप्रयुक्तधर्माणामतिदेशो भवति—ततश्चोहस्याप्यवसर इति ध्येयम् ॥ ५ ॥

(६) ९।१।११-१६ न द्रव्यसङ्ख्यादिरपि प्रयोक्ता ।

(१) प्रयोज्यप्रयोजकभावविचार एव वर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति—(अ) 'व्रीहीन् प्रोक्षतीति' द्रव्यम्—(क) 'त्रीन् परिधीनिति' सङ्ख्याम्—(च) 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमिति' समुदायम्—(ट)चातुर्मास्ये च सूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते' इति हेतुम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्ता प्रोक्षणादयो धर्माः किं द्रव्यसङ्ख्यासमुदायहेतुभिः प्रयुक्ताः—उत अपूर्वेणेति ।

(४) द्वितीयादिश्रुत्या द्रव्याद्येव प्रोक्षणादेः प्रयोजकमिति ।

(५) सिद्धान्तः—फलवत्त्वेन कर्तव्यतया चोदितस्यापूर्वस्य इतिकर्तव्यतायामाकाङ्क्षा भवति । व्रीह्यादिस्वरूपं तु सिद्धत्वान्न कर्तव्यतया चोद्यते—किन्तु गुणत्वेन—ततो द्रव्यस्वरूपस्य नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । तस्मात् प्रकरणबलेनापूर्वस्यैव प्रयोजकत्वमेष्टव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति। 'द्रव्य-सङ्ख्यादिः' द्रव्यं सङ्ख्या समुदायो हेतुरिति--'अपि' 'प्रयोक्ता' धर्माणां प्रयोजको--'न' भवतीति शेषः॥

इह यथा न पुनरुक्तिस्तथा न्यायमालाविस्तरेऽनुसन्धेयम्॥ ६॥

(७) ९।१।२०-२५ उपांशुता प्राच्ययजिप्रयुक्ता

(१) प्रयोजकताविचारोऽनुवर्तते।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'त्सरा वा एषा यज्ञस्य—तस्माद् यत् किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशु चरन्ति' इति।

(३) तत्र सन्देहः—किं प्रागग्नीषोमीयात् यानि अङ्गापूर्वाणि तत्प्रयुक्तमुपांशुत्वमुत परमापूर्वप्रयुक्तमिति।

(४) पूर्वपक्षः—यज्ञस्य सम्बन्धि यत्किञ्चिदग्नीषोमीयात् प्राचीनम् आरादुपकारकं प्रधानहविःसंस्कारकं च तस्य सर्वस्योपांशुत्वं विधीयते। यज्ञश्च नाम परमापूर्वम्। तथाच परमापूर्वसाधनायैवोपांशुत्वमनुष्ठीयते। तस्मात् परमापूर्वप्रयुक्तमेवोपांशुत्वमिति।

(५) सिद्धान्तः—'अग्नीषोमीयात् यत्किञ्चित् प्राचीनम्' इत्यत्र मर्यादया देशलक्षिता ये पदार्थास्ते एव श्रूयमाणेन वाक्येनोपांशुत्वसम्बद्धाः प्रतीयन्ते। तस्मात् मर्यादावच्छिन्नपदार्थजन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तमेवोपांशुत्वमिति।

एतदभिप्रेत्याह उपांशुतेति। 'उपांशुता' उपांशुस्वरूपो धर्मः-'प्राच्या' अग्नीषोमीयात् प्राचीना या 'यजिः' अङ्गकर्म-तया तज्जन्यावान्तरापूर्वेण-'प्रयुक्ता' इति।

अत्र पूर्वपक्षेण कुण्डपायिनामयनेऽप्यग्नीषोमीयपशोः प्राचीनेषूपांशुत्वस्योहः। सिद्धान्तेन तु न तत्रोह इति ध्येयम्॥ ७॥

(८) ६।१।२६-२८ द्रव्यैकभावात् सकृदग्निधर्माः।

(१) प्रयोजकविचारः।

(२) अस्त्यग्निः—'अग्निं चिनुते' इति। तत्रैव समाम्नायते—'हिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति--दधिना मधुमिश्रेणाग्निं प्रोक्षति--वेतसशाखयाऽवकाभिश्चाग्निं विप्रकर्षति-मण्डूकेनाग्निं विप्रकर्षति' इति। शाखायां मण्डूकं बद्ध्वा तेन विप्रकर्षतीत्यर्थः।

(३) तत्र संशयः--अत्रोक्तेऽग्नेः प्रोक्षणविकर्षणे किं प्रतीष्टकमभ्यसनीये उत सकृदेव कार्ये इति। प्रोक्षणविकर्षणयोः किमिष्टकाः प्रयोजिका उताग्निरिति।

(४) पूर्वपक्षः--प्रतीष्टकं कर्तव्ये। अग्निं प्रोक्षतीत्यादेरुक्तत्वात्--इष्टकाव्यतिरिक्तस्य च कस्यचिदग्निपदार्थस्याभावात् इति।

(५) सिद्धान्तः—उपहिताभिरिष्टकाभिः संयुक्तः प्रदेशः अत्रावयवि-द्रव्यमिष्टिकाभ्यो व्यतिरिक्तम् । स एव प्रदेशोऽग्न्याधारत्वादत्राग्निश-ब्दार्थः । अग्निश्चैक एव । तस्मात् तस्य प्रोक्षणादिकं सकृदेव कार्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—द्रव्येति । 'द्रव्यस्य' अग्निरूपस्य—'एकभावात्' एकत्वात्—'अग्नेः' 'धर्माः' प्रोक्षणं विकर्षणमित्येवमादयः—'सकृत्' एकवा-रमेवानुष्ठेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) ६।१।२६-३२ नान्त्ये हि पत्नीयजनान्तसंस्था-

(१) प्रयोजकविचारः ।

(२) द्वादशाहे—'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते' इति पत्नीसं-याजान्तत्वं श्रूयते ।

(३) तत्र संशयः—किमिदं पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामह्नामुतोत्त-मादह्नो यान्यहानि तेषामेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्वादशसङ्ख्याकेषु सर्वेष्वहस्सु पत्नीसंयाजान्तत्वम् । 'एतेषु पत्नीसंयाजेन परिसमाप्तिर्नेतरेषु' इति नियामकाभावात् सर्वेषु पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठाय तदनन्तरभावीनि हारियोजनादीनि त्या-ज्यानीति ।

(५) सिद्धान्तः—'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते' इत्यस्य विधेः शेषे श्रूयते 'न बर्हिरनुप्रहरति असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः' इति । यदि पत्नी-संयाजेनैव परिसमाप्तिः सर्वेषामह्नां स्यात्तर्हि अत्रोक्तस्यासंस्थितत्वस्य असमाप्तत्वस्य उक्तिर्व्याहन्येत । अस्मिंश्च वाक्ये यस्मिन्नहनि असंस्थितो यज्ञस्तस्मिन्नेवाहनि पत्नीसंयाजान्तता दृश्यते । यज्ञस्य संस्थितिः (स-माप्तिः) च चरमेऽह्नि । तस्मात् चरमाद् अह्नः प्रागेव यानि अहानि तेष्वेव पत्नीसंयाजान्तता । एवं च प्रथममहः पत्नीसंयाजान्तमनुष्ठाय हारियोजनादिकं बर्हिःप्रहरणान्तमकृत्वा कर्तव्यत्वेन व्यवस्थाप्य द्वितीय-महः प्रक्रमेत । एवं द्वितीयादिष्वपि । अवशेषितं तु कर्मजातं हारियोज-नादि बर्हिःप्रहरणान्तं चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नान्त्ये इति । 'पत्नीयजनान्तसंस्था' पत्नीसंयाजान्त-मेव कर्मजातमिति नियमः—'अन्त्ये' चरमेऽहनि-'न'—अपि तु चरमात् प्राग यान्यहानि तेष्वेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

(१०) ९।१।३३ ऽभ्यासक्रिया स्यात् प्रथमोत्तमान्ते ।

(१) प्रयोजकविचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः सामधेनीः प्रकृत्य श्रूयते--'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह' इति ।

(३) तत्र संशयः--अयं त्रिरभ्यासः किमृचो (या ऋक्संहितापाठे प्रथमा अन्त्या च तस्या यत्र कुत्रापि प्रयुक्तायाः) धर्मः--उत या काचिदृक् प्रथमस्थाने अन्त्यस्थाने च पठ्यते तस्या इति ।

(४) पूर्वपक्षः--संहितापाठे या ऋगादावुपलभ्यते--या चान्ते--तयोरेव--प्रयोगकाले यत्र कुत्रापि पठितयोः--अभ्यासः कर्तव्यः । प्रथमामित्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य ऋक्परत्वं स्पष्टम् इति ।

(५) सिद्धान्तः--प्रयोगकाले यस्या ऋचः प्रथमस्थाने-अन्त्यस्थाने च—प्रयोगस्तस्या एवाभ्यासः । संहितापाठे आदावुपलब्धाऽपि ऋक् यदि प्रयोगकाले स्थानान्तरे प्रयुज्यते तदा तस्या अभ्यासो न भवति-इति।

एतदभिप्रेत्याह अभ्यासेति । 'अभ्यासक्रिया' त्रिरभ्यासः--'प्रथमोत्तमान्ते' प्रथमस्थाने प्रयुक्ताया अथ चान्त्यस्थाने प्रयुक्ताया एव ऋचो 'अन्ते' स्यात् । या प्रथमस्थाने प्रयुज्यते तस्या या चान्त्यस्थाने प्रयुज्यते तस्याश्च ऋचःएकैकवारं प्रयोगं कृत्वा तदनन्तरं प्रत्येकं त्रिरभ्यासः कार्य इति भावः ॥ १० ॥

(११) ६।१।३४-३५ आरम्भणीया सकृदादितः स्यात्

(१) प्रयोजकविचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरारम्भणीया इष्टिः समाम्नाता--'अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यादि । दर्शपूर्णमासयोश्च यावज्जीवं कर्तव्यतया आवृत्तिरुक्ता--'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति ।

(३) तत्र संशयः--आरम्भणीयेष्टिः किं दर्शपूर्णमासयागोपकारिणी प्रतिदर्शपूर्णमासानुष्ठानमावर्तनीया--उत पुरुषस्य संस्कारिणी दर्शपूर्णमासस्याद्य एवानुष्ठाने सकृदनुष्ठेयेति ।

(४) पूर्वपक्षः--दर्शपूर्णमासयोरारम्भप्रयुक्तेयमारम्भणीयेष्टिरन्वाधानस्याङ्गम् । तथा च सति यागफलेनैव सा फलवती स्यात् । तस्मात् प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तावियमप्यावर्तनीयेति ।

(५) सिद्धान्तः--आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथमा प्रवृत्तिः--न त्वन्वाधानपदार्थः । ततश्च आरम्भणीयेष्टिर्नान्वाधानस्याङ्गम्--किन्तु आरिप्समानेन पुरुषेणेयमनुष्ठेयेति पुरुषसंयोगात् तत्संस्कारोऽयम् । प्रधानकर्मारम्भयोग्यतासम्पादनमेव चास्य फलम् । दर्शपूर्णमासस्य चारम्भः सकृदेव भवति--तस्मात्तद्योग्यतासम्पादनार्थाया आरम्भणीयेष्टेरपि सकृदेवानुष्ठानम्--नावृत्तिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह आरम्भणीयेति । 'आरम्भणीया' इष्टिः--'सकृत्' एकवारमेव--'स्यात्' अनुष्ठितेति शेषः । तच्चानुष्ठानम् 'आदितः' दर्शपूर्णमासस्य आद्य एवारम्भे स्यादिति ॥ ११ ॥

(१२) ९।१।३६-३७ नोहः सवित्रादिपदेषु कार्यः।

(१) ऊहविचारः प्रवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्र आम्नातः--'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति ।

(३) तत्र सन्देहः--सौर्यादिरूपायां विकृतौ यदाऽयम्मन्त्रः प्रयुज्यते तदा किं सवित्रश्विपूषशब्दानामूहः कर्तव्य उत नेति । तथाच एते शब्दाः किं कर्मसमवेतमर्थमभिदधति उतासमवेतम् [यदि समवेतं तदोहः यद्यसमवेतं तदा नोहः]।

(४) पूर्वपक्षः--एतद्धि मन्त्रपदानां दृष्टं प्रयोजनं यत् कर्मसमवेतमर्थं प्रकाशयन्तीति । अग्निश्च प्रकृतिकर्मसमवेता देवता । ततः सवित्रादिशब्दा अपि कयाचिद् व्युत्पत्त्याऽग्नेरेवाभिधायका इति कल्पनीयम् । एव च सति यदाऽयम्मन्त्रो विकृतावतिदिश्यते तदा सवित्रादिशब्दस्थाने विकृतियागगतदेवतावाचकानां पदानामूहः कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः--प्रकृतौ सवित्रादिदैवतं कर्म किमपि न चोदितम् । याश्च देवतास्तत्र चोदिता अग्न्यादयस्तेषामर्थे सवित्रादिशब्दा न प्रसिद्धाः । तस्मान्न सवित्रादिशब्दाः कर्मसमवेतार्थप्रकाशकाः । अथ च अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वेनान्वयः । तस्मान्नास्त्यूह इति ।

एतदभिप्रेत्याह नोह इति । 'सवित्रादिपदेषु' सवित्रश्विपूषशब्देषु विकृत्यतिदिष्टमन्त्रस्थितेषु--'ऊहः' विकृतौ प्रयोगकाले विकृतदेवतानामप्रवेशनरूपः--'न कार्यः' अपि तु यथाश्रुताविकृत एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्याशयः ॥ १२ ॥

(१३) ९।१।३८-३९ अग्न्यादिशब्दो ध्रुवमुहितव्यः

(१) पूर्वाधिकरणशेषस्तदपवादरूपः ।

(२) उदाहृतस्यैव वाक्यस्यान्ते 'अग्नये जुष्टं निर्वपामी'ति श्रूयते ।

(३) तत्र संशयः--विकृतावग्निशब्दे ऊहः कर्तव्यो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः--पूर्वाधिकरणन्यायेनोहो न कार्य इति ।

(५) सिद्धान्तः--नात्र पूर्वाधिकरणन्यायः प्रवर्तते । तत्र सवित्रादिशब्दा न कर्मसमवेतार्थप्रकाशकाः । इह तु अग्निर्देवता प्रकृतावस्त्यतोऽग्निशब्दस्य कर्मसमवेतार्थस्मारकत्वमस्ति । तस्मात् विकृतौ सौर्ये

यदाऽयम्मन्त्रोऽतिदिश्यते तदा तस्य सूर्यदैवतत्वात् अग्निस्थाने सूर्य ऊहनीय इति ।

एतदभिप्रेत्याह--अग्नीति । 'अग्न्यादिशब्दः' कर्मसमवेतार्थवाचको यो भवति शब्दः सः--'ध्रुवम्' अवश्यम्--'ऊहनीयः' इति ॥ १३ ॥

(१४) ९।१।३८-३९(वर्णान्तरेण)ऊहं व्रजेद् धान्यमसीति वाक्यम्।

(१) पूर्वाधिकरणे देवतावाचकशब्दस्योहः प्रदर्शितः । अत्र द्रव्य-वाचकशब्दस्योहश्चिन्त्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्दृषदि पेषणाय तण्डुलावापे मन्त्रो विहितः--'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः--धान्यमसीति स्थाने विकृतौ शाक्त्यानामयने षट्त्रिंशत्संवत्सरे ऊहः कार्यो न वेति

(४) पूर्वपक्षः—द्वादशाधिकरणन्यायेन नात्रोह-इति ।

(५) सिद्धान्तः—धान्यशब्दोऽत्र कर्मसमवेतस्यैव तण्डुलस्य प्रकाशकः। तस्मात् विकृतौ-यत्र तण्डुलस्थाने मृगतरसमयाः पुरोडाशा द्रव्यत्वेन विहिताः--धान्यशब्दस्य स्थाने मांसशब्दोऽवश्यमूहनीय इति ।

एतदभिप्रेत्याह ऊहमिति । 'धान्यमसि इति' मन्त्रस्थं-'वाक्यम्'--'ऊहं व्रजेत्' विकृतिगतद्रव्यानुसारेण परिवर्तनीयं भवेत्--धान्यमसीत्यस्य स्थाने मांसमसीति प्रयोक्तव्यमित्याशयः ॥ १४ ॥

(१५) ९।१।४० नहि व्रजेद् यज्ञपतिस्त्विडायाम्

(१) देवताद्रव्योहो विचारितः--यजमानोह इदानीं चिन्त्यते ।

(२) अस्ति दर्शपूर्णमासयोरिडानिगदः--'इडोपहूता' इत्येवमादिः । तत्रेदमाम्नायते--'दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता मनुष्याः, इमं यज्ञमवान्, ये च यज्ञपतिं वर्धान्' इति । अस्यार्थः--ये दैव्या अध्वर्यवो यज्ञमवन्ति, ये च मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति, ते सर्वेऽप्यत्रोपहूताः इति ।

(३) तत्र संशयः--बहुयजमानके यज्ञे किं यज्ञपतिमितिशब्दे ऊहः कार्यो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः--अत्र मन्त्रे यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्साहजननेन कर्मसमवेतोऽर्थः प्रतीयते । ततोऽयम्मन्त्रांशः इडोपाह्वानात् पृथक् कृत्याभिवृद्ध्यर्थे जपे लिङ्गेन विनियोगार्हः । तथा सति सत्रे यजमानानां बहुत्वात् यज्ञपतिमिति शब्दो बहुवचनान्ततयोहनीय इति ।

(५) सिद्धान्तः--प्रत्यक्षश्रुत्या कृत्स्नोऽयम्मन्त्र इडोपाह्वाने विनियुक्तः । एकवाक्यत्वं च कृत्स्ने मन्त्रे उपलभ्यते। प्रकरणं चेदमिडाया एव । एवं च श्रुतिवाक्यप्रकरणानां विरोधान्न लिङ्गेन पृथक् विनियोगो युक्तः

कस्यापि मन्त्रांशस्य । तथाच यज्ञपत्यभिवृद्धिवाक्यमपि इडाप्रतिपादकेन महावाक्येनैवैकवाक्यतामापन्नमिडाप्रशंसनपरत्वेनैव नेयम् । इदं च प्रशंसनमेकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यति । तस्मात् सत्रेऽपि नास्ति बहुवचनोह इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नहीति । 'इडायाम्' इडोपाह्वानमन्त्रे—'यज्ञपतिः' यज्ञपतिशब्द 'ऊहं' बहुवचनान्तत्वेन 'न व्रजेत्'—बहुयजमानकेऽपि सत्रे इति शेषः ॥ १५ ॥

(१६) ९।१।४१ सूक्तोक्त ऊह्यो यजमानशब्दः ।

(१) यजमानोहविचारो वर्तते पूर्वाधिकरणापवादरूपः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरन्ति' इति प्रस्तरप्रहरणकरणत्वेन विनियुक्ते सूक्तवाकमन्त्रे इदमाम्नायते—'अयं यजमान आयुराशास्ते' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—बहुकर्तृके विकृतियागे यजमानशब्दे बहुवचनत्वमूहितव्यं न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनोह्यो नैव कार्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणन्यायो नात्र प्रवर्तते । सर्वत्र प्रकरणे द्विविधो मन्त्रः—क्रियाप्रकाशकः फलप्रकाशकश्चेति । पूर्वाधिकरणोदाहृतः इडोपाह्वानरूपक्रियाप्रकाशकः । सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलप्रकाशकः । अत्र सर्वैरप्यवान्तरवाक्यैः फलप्रकाशनमेव क्रियते । तस्मादनेन मन्त्रेण विवक्षितं फलम् । सत्रे च सर्वे यजमानाः फलिनः । ततः सर्वेषां फलसिद्ध्यै यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन सर्वेषु सत्रेषूहनीय इति ।

एतदभिप्रेत्याह सूक्तोक्त इति । 'सूक्तोक्तः' सूक्तवाकसम्बन्धेन उक्तः—'यजमानशब्दः'—'ऊह्यः' बहुवचनान्तत्वेन सत्रेष्विति भावः ॥ १६ ॥

(१७) ९।१।४२-४४ नोहस्तु कार्यो हरिवत्पदादौ

(१) ऊहविचारो वर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे सुब्रह्मण्याह्वानार्थे निगदे पठ्यते—'इन्द्र आगच्छ हरिवत् आगच्छ अहल्यायै जार' इति । सोऽयं निगदो विकृतावग्निष्टुति चोदकेनातिदिष्टः । तत्र त्वग्निष्टुति 'आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति' इत्यग्निसम्बन्धान्निगदे इन्द्रशब्दं परित्यज्य तस्य स्थाने अग्निशब्द ऊहितः ।

(३) एवंकृते भवति संशयः—इन्द्रशब्दे परित्यक्ते किमिन्द्रस्य यावन्ति विशेषणानि निगदे श्रूयन्ते हरिवदादीनि तेषामपि स्थानेऽग्निविशेषणान्यूहितव्यानि न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—विशेष्ये ऊहिते विशेषणान्यूहनीयानि । यानि वि-

शेषणान्युपात्तानि तानि इन्द्रे एवान्वितानि भवन्ति नाग्नावन्वेतुं योग्यानि। तस्मात्तेषां स्थाने अग्नेरुक्तानि विशेषणान्यूहनीयानीति।

(५) सिद्धान्तः—इन्द्रशब्दस्य कर्मसमवेतदेवताप्रकाशकत्वान्न स्तावकत्वमिति तस्योह उचितः। हरिवदादिशब्दास्तु ब्राह्मणव्याख्यातगुणाभिधानद्वारेणेन्द्रस्य स्तावकाः। स्तुतिश्चाविद्यमानेनापि कर्तुं युज्यते। तस्मादग्नाववर्तमाना अपि गुणास्तस्य स्तुतौ युज्यन्ते वर्णयितुम्। तस्मादग्नावप्यन्वयसम्भवान्नोहनीयानि विशेषणानीति।

एतदभिप्रेत्याह नोह इति। 'हरिवत्पदादौ' इन्द्रविशेषणत्वेन उक्ते—'ऊहः' अग्निपरकतया परिवर्तनं—'न कार्यः' अग्निदेवताकायामग्निष्टुतीति शेषः॥ १७॥

(१८) ९।१।४२-४४(वर्णकान्तरेण) तस्यै-शृतादौ न भवेत्तथोहः।

(१) ऊहविचारः।

(२) ज्योतिष्टोमे सोमक्रयण्या एकहायन्या मन्त्र आम्नायते—'इयं गौः सोमक्रयणी, तया ते क्रीणामि–तस्यै शृतम्–तस्यै शरः–तस्यै दधि-तस्यै वाजिनम्' इति। ज्योतिष्टोमविकृतौ साद्यस्के च एवमाम्नातः—'त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः' इति। एतस्मिंश्च काण्डे पूर्वोक्तो मन्त्रश्चोदकेनातिदिष्टः। तत्र च मन्त्रपूर्वभागस्य कर्मसमवेतद्रव्यप्रकाशकत्वात् अस्यूहः—'अयं साण्डः सोमक्रयणः तेन ते क्रीणामी'ति।

(३) अवशिष्टे तु मन्त्रभागे तस्यै शृतमित्यादावस्ति संशयः—किमत्राप्यूहो न वेति।

(४) पूर्वपक्षः—यथैकहायनी कालान्तरेण वृषभसंसर्गाद् वत्समुत्पाद्य दुग्धवती भूत्वा शृतादिसम्बन्धयोग्या भवति तथैव वत्सोऽपि कालान्तरेण गोसंसर्गद्वारा वत्सोत्पादनं दुग्धोत्पादनं च कृत्वा भवत्येव शृतादिसम्बन्धयोग्यः। तस्मादुत्तरभागेऽपि कर्मसमवेतार्थस्योक्तत्वात् तत्राप्यूहः कर्तव्यः—स्त्रीलिङ्गस्थाने पुल्लिङ्गस्येति।

(५) सिद्धान्तः—एकहायन्यामपि कर्मकाले शृतादिसम्बन्धस्याभावात् न भवति मुख्यया वृत्त्या कर्मसमवेतार्थत्वम्मन्त्रोत्तरभागस्य। तथा च स्तावकत्वे सिद्धे तत्रोहो नैव प्राप्नोतीति।

एतदभिप्रेत्याह तस्यै इति। 'तथा'—यथा पूर्वोक्ते हरिवत्पदादौ तथैव—'तस्यै—शृतादौ' मन्त्रस्योत्तरभागे—'ऊहः' स्त्रीलिङ्गस्य पुंल्लिङ्गे परिवर्तनरूपः—'न भवेत्'—साद्यस्के वत्सेन सोमक्रयणे इति शेषः॥१८॥

(१९) ९।१।४५-४६ सामानाविध्येऽध्रिगुयुङ् न मेषी

(१) ऊहविचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे पशवः समाम्नाताः—'आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे आलब्धव्यः—ऐन्द्राग्नः पशुरुक्थे—ऐन्द्रावृष्णिः षोडशिनि—सारस्वती मेषी अतिरात्रे' इति । भवति चात्र 'अध्रिगु'नामा शमिता । तस्य च अग्नीषोमीये प्रैषमन्त्रः—'दैव्याः शमितार आरभध्वम्·······प्रास्मा अग्निं भरता' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयं अध्रिगुप्रैषः सारस्वत्याम्मेष्यामपि प्रयोक्तव्यो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पशुधर्मविधेः सर्वपशुसाधारण्येनाग्नीषोमीयपशाविव सारस्वत्याम्मेष्यामपि तस्य सम्बन्धः इति ।

(५) सिद्धान्तः—पशुशब्दो मन्त्रे नोपलभ्यते—उपलभ्यते तु 'अस्मै' इतिशब्दः । स च पुरोवर्तिनीमेव व्यक्तिमाचष्टे । व्यक्तिविशेषश्च पुमात्मकोऽग्नीषोमीये । तस्माल्लिङ्गस्य विवक्षितत्वान्न सम्बन्धो मन्त्रस्य मेष्यामिति ।

एतदभिप्रेत्याह सामानेति । 'सामानविध्ये' पशूनां समानविधानत्वेऽपि—'मेषी' सारस्वती पशुभूता—'अध्रिगुयुक्' अध्रिगुप्रैषमन्त्रान्वयिनी—'न' भवति—तस्मात्तस्यां स मन्त्रो नैव प्रयोक्तव्यः—तथासति 'अस्मै' स्थाने 'अस्यै' इत्यस्योहस्यावसर एव न भवतीत्याशयः ॥ १९ ॥

(२०) ९।१।५०–५३ प्रयोज्यता नित्यमिरापदस्य ।

(१ ऊहविचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत' इति । 'यज्ञायज्ञ' इत्यनेन शब्देन युक्तायामृचि उत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम् । तस्यामृचि 'गिरा'शब्दः पठ्यते—'यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे' इति । तत्र सामगा योनिगानमधीयानाः सदैव गकारयुक्तम् 'गिरा'इत्येवंरूपमेव गायन्ति । ब्राह्मणे तु गकारलोपपूर्वकं गानं विधीयते—'ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इति । [गिराशब्दे गकारलोपे इराशब्दो भवति—इरायाश्च सम्बन्धिगानम् 'ऐरम्' इति] ।

(३) एवंसति सन्देहः—किमत्र प्रयोगे गिरापदेरापदयोर्विकल्पः उत इरापदमेव प्रयोक्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—योनिगानब्राह्मणयोः समानबलत्वेन विशेषकाभावाद् विकल्पेन प्रयोग इति ।

(५) सिद्धान्तः—गिराशब्दगाने निषेधः श्रूयते—'न गिरागिरेति ब्रूयात्—यद् गिरागिरेति ब्रूयात् आत्मानमेव तदुद्गाता गिरेत्' इति ।

तदनन्तरं च साक्षाद् विधीयते इरापदप्रयोगः । तस्मात् इरापदमेव सर्वत्र प्रयोक्तव्यमिति नियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रयोज्यतेति । 'नित्य' सवत्र—'इरापदस्य'—गिरापदस्थाने—'प्रयोज्यता'—सर्वत्र इरापदमेव प्रयोक्तव्यं गाने इत्यर्थः ॥२०॥

(२१) ६।१।५४-५८ गीत्या समेतं तदिरापदं स्यात्

(१ पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयसाम्नि गिरापदस्य स्थाने इरापदं कर्तव्यमिति समधिगतम् ।

(३) तत्र पुनः सन्देहः—किमिदमिरापदं गातव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—ब्राह्मणविधौ 'ऐर कृत्वा' इति पठ्यते । ऐरमित्यस्य च इरापदोपेतमित्येतावानेवार्थः । यदि इरापदस्य गानं विवक्षितमभविष्यत्तर्हि 'आयीरा'इति पञ्चवर्णनिष्पन्नं गेयस्वरूपमेवापठिष्यत्।तथाच 'आयीरीयं कृत्वा' इत्येव विधिस्वरूपमभविष्यत् । तस्याभावात् न गेयमिरापदमिति ।

(५) सिद्धान्तः-गीयमानस्यैव स्थाने इरापदं विधीयते इति निषेधवाक्येन स्पष्टम् । निषिध्यते च गिरापदमेव,न गानम् । ऐरमित्यत्र च छप्रत्ययः सामत्वादेव प्राप्तः । सामत्वं च गीतिसाध्यम् । तस्मात् इरापद गेयमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह गीत्येति । 'तत्' पूर्वाधिकरणोक्तम्—'इरापदं'—'गीत्या' गानेन—'समेतं' संयुक्तमेव—'स्यात्' प्रयोज्यमिति शेषः ॥ २१ ॥

न्यायाः स्थिरा विंशतिरेकयुक्ताः

एकविंशतिर्न्याया अस्मिन् पादे इत्यर्थः ।

इति नवमस्य प्रथमः ।

अथ नवमस्य द्वितीयः पादः ।

[सपरिकरसामोहसंस्कारोहविचारपरः ।]

(१) ९।२।१-२ गीतिमात्रं भवेत् साम

(१) सामोहविचारप्रस्तावे सामस्वरूपमादौ स्मार्यते ।

(२) सन्ति सामानि-'रथन्तरं-बृहत्-वैरूपं-वैराजं-शाक्वरं-रैवतम्' इति 'अभि त्वा शूर नो नुम' इत्यादिमन्त्रसम्बन्धीनि ।

(३) तत्र सन्देहः—किं प्रगीता एते मन्त्राः सामानि-उत गीति-मात्रं सामेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रगीता मन्त्रा एव सामानि इति ।

(५) सिद्धान्तः—गीतिमात्रं सामेति ।

एतदभिप्रेत्याह—गीतीति । 'गीतिमात्रम्'-न तु गीतियुक्तो मन्त्रः-'साम' सामनामधेयो-'भवेत्' ।

यद्यप्ययमर्थः सप्तमेऽध्याये द्वितीयपादे सिद्धस्तथाऽप्यत्र वक्ष्यमाण-विचारोपयोगितया स्मार्यते-इति ध्येयम् ॥ १ ॥

(२) ६।२।१-२(वर्णान्तरेण) सामोहः क्रियते नृभिः ।

(१) सामोहविचारः प्रस्तूयते ।

(२) सामोह उदाहरणम् । यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तृचे तृचे साम एकैकं गायन्ति सोऽयं सामोहग्रन्थः ।

(३) तत्र संशयः किं सामोहग्रन्थ आर्षो नित्य उत पौरुषेयोऽनित्य इति।

(४) पूर्वपक्षः—नित्य एवोहग्रन्थो न पौरुषेयः–अनध्यायवर्जनेन कर्तुरस्मरणेन अध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च सामवेदनामकयोनिग्र-न्थसदृशत्वात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—श्रूयते हि विधिः-'यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति' इति । अस्य चार्थः—अपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपन्ने सामवेदग्रन्थे साम्नां योनिभूते 'कयानश्चित्र' इति मन्त्रे यद् वामदेव्यं सामोपदिष्टं तदेव साम उत्तरयोर्ऋचोः ('कस्त्वा सत्यो मदानामिति' 'अभीषुणः सखीनामि'त्य-नयोः) द्वितीयतृतीययोर्गातव्यम्' इति ॥ ऊहग्रन्थस्य वेदत्वे अयं विधि-र्व्यर्थः स्यात् सामवेदवदध्ययनादेव तत्सिद्धेः । उपरितने ऋग्द्वये सा-मोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि तदाधारभूतानामृचां वेदत्वादनध्याया वर्ज-नीयाः । कर्तुरस्मरणं च चिरकालव्यवधानादुपपन्नम् । तस्मात् सा-मोहः पौरुषेयोऽनित्यश्चेति ।

एतदभिप्रेत्याह सामेति । 'सामोहः' 'नृभिः' पुरुषैः-'क्रियते'-त-स्मात् पौरुषेयो न नित्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) ६।२।३-१२ ऋचः संस्कारकं साम

(१) सामोहविचारो वर्तते ।

(२) गीतिः सामशब्देनोच्यते इति समधिगतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—सा गीतिः किमृचं प्रति प्रधानभूता उत गुणभूतेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यागप्रयोगाद् बहिरपि अध्ययनकाले गानमनुष्ठीयते। यागाङ्गत्वे तु व्रीहिप्रोक्षणवद् यागानुष्ठानमध्य एवानुष्ठीयेत। बहिर्गानस्य च विश्वजिन्न्यायेन फलं कल्पनीयम्। यागमध्यकालीनगानं च प्रयाजादिवदाराद्‌पकारकं भविष्यति। तस्माद् गानमृचं प्रति मुख्यमेवेति।

(५) सिद्धान्तः—न तावद्बहिरनुष्ठानम्प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं शक्नोति। यागकालीनप्रयोगपाटवसम्पादनार्थैव बहिरनुष्ठानम्भवति गानस्य। तत्रतस्तु ऋगक्षराणि गानेन संस्क्रियन्ते। संस्कारश्च स्वरविशिष्टाकाराभिव्यक्तिरूपो दृष्टप्रयोजनम्। तथाच नादृष्टफलं कल्पनीयं भवति। तस्मात् ऋचः संस्कारकं गुणकर्मैव गानमिति।

एतदभिप्रेत्याह ऋच इति। 'साम' गीतिः—'ऋचः' ऋगक्षराणां–'संस्कारकम्' अत एव तम्प्रति गुणभूतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) ९।२।१३-२० प्रत्यृच साम पूरयेत्।

(१) गानविषयो विचारः।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते–'तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्'इति।

(३) तत्र सन्देहः—किं त्रेधा विभक्तेषु सामांशेषु एकैकोंशः एकैकस्यामृचि गातव्यः–उत कृत्स्नं साम प्रत्यृचं पूर्णतया गातव्यमिति।

(४) पूर्वपक्षः—साम त्रेधा विभजनीयम्-एकोंश एकस्यामृचि द्वितीयायां द्वितीयस्तृतीयस्तृतीयायामेवमेकं साम व्यासज्य तिसृषु ऋक्षु समापनीयम्। तिसृभिः ऋग्भिरेकस्य साम्नः समापनं कर्तव्यमित्यस्मिन्नेवार्थे उदाहृतवाक्यस्य तात्पर्यात् इति।

(५) सिद्धान्तः—स्तोत्रीयमिति नाम्ना कृत्स्नस्य साम्नः स्तुतिनिष्पादकत्वं विधीयते न तु सामांशानाम्। स्तुतिर्नाम गुणकथनपरमेकं वाक्यम्। तच्च वाक्यमेकस्यामृचि सम्पूर्णम्। कृत्स्नेन च साम्ना तद्वाक्यं संस्करणीयम्भवति। तस्मात् प्रत्यृचमेव कृत्स्नं सामाभ्यसनीयम्। एवं च प्रत्यृच कृत्स्नं समापनीयमिति।

एतदभिप्रेत्याह प्रतीति। 'प्रत्यृचं' तिसृषु एकैकाम् ऋचं प्रति–'साम' गानं 'पूरयेत्' सम्पूर्णं गातव्यम्–नांशत इति भावः ॥ ४ ॥

(५) ९।२।२१-२२ समासु गानं कर्तव्यम्

(१) गानविचारः पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) प्रत्यृचं साम समापनीयमिति स्थितम्।

(३) तत्र पुनः संशयः—गानं किं समच्छन्दस्कास्वेव तिसृषु ऋक्षु गेयमुत विषमच्छन्दस्कास्वेव–उत अनियम इति।

(४) पूर्वपक्षः—इत्थमेव गेयमिति नियामकस्याभावादनियम इति।

(५) सिद्धान्तः—यद्यधिकच्छन्दस्कायां योनिभूतायामृच्युत्पन्नं साम न्यूनछन्दस्कयोरुत्तरयोर्गायेत् तदा साम्नस्यांशमात्रेण तत्पूर्तेरवशिष्टः सामांश आश्रयाभावाद्व विनश्येत्। यदि च योनिभूताया ऋचोऽधिकच्छन्दस्कयोरुत्तरयोर्गायेत् तदा साम्नोऽल्पीयस्त्वात् अवशिष्ट ऋग्भागः सामरहित एव स्यात्। तस्मादेतद्दोषवर्जनाय समच्छन्दस्कास्वेव गेयमिति।

एतदभिप्रेत्याह समास्विति। 'गानं' साम्नः—'समासु' समच्छन्दस्कास्वेव ऋक्षु–'कर्तव्यम्'–न विषमच्छन्दस्कास्वित्यर्थः॥ ५॥

(६) ६।२।२३–२४ उत्तराग्रन्थगोत्तरा।

(१) गानविशेषविचारः पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) सामगानां ऋक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ–छन्दः उत्तरा चेति। तत्र छन्दोनामके ग्रन्थे नानाविधानां साम्नां योनिभूता एव ऋचः पठिताः। उत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तानि पठितानि। एकस्मिन् तृचे छन्दोगता योनिभूता ऋक् प्रथमा, इतरे द्वे 'उत्तरे'। एवं स्थिते समाम्नायते 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति–यद्व योन्यां तदुत्तरयोर्गायति' इति। अत्र च 'उत्तरा'संज्ञके ऋचौ द्वे सम्भाविते। रथन्तरस्य छन्दोग्रन्थे 'अभि त्वा शूर नो नुम' इतीयं ऋक् योनित्वेन पठिता। तदनन्तरं छन्दोग्रन्थे अन्येषां साम्नां योनिभूता ऋचः 'त्वामिद्धि हवामहे' इत्याद्याः पठिताः [अनेन च अभि त्वा शूरेत्यस्या ऋचः समनन्तरं ये द्वे ऋचौ सामान्तरयोनी पठिते ते रथन्तरस्य 'उत्तरे' भवतः]। अथ च उत्तराग्रन्थे 'अभि त्वा शूर' इति सूक्ते तस्या ऋचोऽनन्तरं 'न त्वा वो अन्ये' इत्येषा ऋक् पठिता तदनन्तरमन्या [अनेन च उत्तराग्रन्थानुसारेण न त्वेत्यादि ऋचौ रथन्तरस्य 'उत्तरे' भवतः]।

(३) एवं स्थिते 'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति' इत्यत्र सन्देहः—सम्भावितयोर्द्वयोरुत्तरयोः कस्यामुत्तरायामृचि रथन्तरं गेयमिति।

(४) पूर्वपक्षः—नियामकशास्त्राभावात् ययोः कयोश्चिदुत्तरयोर्गानं कर्तव्यमिति।

(५) सिद्धान्तः—तृचे प्रथमापेक्षया द्वितीयतृतीययोरुत्तरात्वं संज्ञया वर्तते। अतस्तयोरेव गानम्। एवमेव च समासु गेयमिति पूर्वाधिकरणन्यायोऽनुगृहीतो भवति। तस्मात् उत्तराग्रन्थस्थयोस्तृचगतयोर्द्वितीयतृतीययोर्गानमूहनीयमिति।

एतदभिप्रेत्याह उत्तरेति। या ऋक् 'उत्तराग्रन्थगा' उत्तराग्रन्थे तृचे पश्चात् पठिता सा एव 'उत्तरा' रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीत्यत्र

वर्तमानोत्तराशब्देन विवक्षिता—न तु छन्दोग्रन्थवर्तिनीति भावः ॥ ६ ॥

(७) ९।२।२१–२४ (वर्णकान्तरेण) अभ्यासे नातिजगती

(१) पञ्चमाधिकरणापवादः ।

(२) द्वादशाहे चतुर्थेऽहनि त्रैशोकनामकं साम विहितम् । तच्च 'विश्वाः पृतनाः' इत्येतस्यामतिजगत्यामुत्पन्नम् । तस्मिंश्च तृचे तस्या योनिभूताया ऋच उत्तरे बृहत्यौ—'नेमिं नमन्ति' इति, 'समीं रेभासो अस्वदन्' इत्याम्नाते ।

(३) तत्र सन्देहः—आद्यायामतिजगत्यां गानं कृत्वा किमन्ये द्वे अतिजगत्यौ एव उपादाय आद्यसमच्छन्दस्कयोस्तयोर्गानं कर्तव्यमुत यथोक्ते विषमच्छन्दस्के एवोपादाय विषमास्वेव गेयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पञ्चमाधिकरणन्यायेन समास्वेव गेयमिति कृत्वा अतिजगती एव द्वे उपादाय समच्छन्दस्कास्वेव गेयमिति । 'अतिजगतीषु स्तुवन्ति' इत्यपि श्रूयते । इदं चातिजगतीबहुत्वमतिजगतीद्वयमन्यत उपादाय्यैव सम्भवतीति ।

(५) उत्तरयोर्गायति इति विधावुक्तस्य उत्तराशब्दस्य उत्तराग्रन्थे पठितयोरेव ऋचोर्मुख्यत्वम् । बृहत्यावेव चात्र पठिते । श्रुतिश्च 'समासु गेयमिति' न्यायाद् बलीयसी । तस्माद् बृहत्योरेवोत्तरयोर्गेयमिति । यच्चातिजगत्या बहुत्वमुक्तम्—तद्बृहत्योरुपादानेऽपि सम्भवति । एकविंशतिस्तोमस्यात्र विहितत्वेन तत्सिद्ध्ये प्रथमोपात्ताया अतिजगत्याः सप्तकृत्व आवर्तनीयत्वात् । तस्मात् त्रैशोकं साम बृहत्योरेवोहनीयमिति।

एतदभिप्रेत्याह अभ्यास इति । 'अतिजगती' योनिभूता अतिजगतीच्छन्दस्का ऋक्—'अभ्यासे' 'न' उपादीयते–द्वितीयतृतीयस्थानेऽपि अतिजगतीद्वयमन्यतो नोपादातव्यमित्यर्थः । अथवा'अतिजगती' अतिजगतीगतं यद् बहुत्वमाम्नातं तत् आद्या एव ऋचः 'अभ्यासेन' सम्पद्यते इत्यर्थः । द्वयोरप्यर्थयोः सम्मेलनेन सिद्धान्तः तद्गतदोषपरिहारश्चेत्युभयं सिद्धं भवति ॥ ७ ॥

(८) ९।२।२५–२८ प्रग्रन्थेनोत्तरा ककुप् ।

(१) सामोहविचारः ।

(२) इदमाम्नायते—'न वै बृहद्रथन्तरमेकच्छन्दः–यत् तयोः पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे' इति । अस्यार्थः–बृहत् रथन्तरम् इति सामद्वयं इतरसामवत् एकच्छन्दस्कं न भवति । यस्मात् कारणात् तयोः साम्नोराश्रयभूतासु ऋक्षु पूर्वा बृहतीच्छन्दस्का उत्तरे तु द्वे ऋचौ ककुप्छन्दस्के । इतरेषां वामदेव्यादिसाम्नामाश्रये तृचेऽवस्थितास्तिस्र ऋच एकच्छन्द-

स्का उत्तराग्रन्थे आम्नाताः 'समासु गायेत्' इति न्यायेन निर्णीताश्च । इह तु रथन्तरे बृहति च वाचनिकमेव विषमच्छन्दस्कासु गानम्' इति । पुनश्च रथन्तरस्याश्रयभूताः तृचः नोत्तराग्रन्थे समाम्नाताः-किन्तर्हि प्रगाथ एव तदाश्रयत्वेनाम्नातः । प्रगाथश्च द्वाभ्यामेव ऋग्भ्यां निष्पन्नत्वात् तृचो न भवति । प्रगाथे च द्वयोर्ऋचोः—'अभि त्वा शूर' इत्येषा प्रथमा--सा च बृहती--'नत्वा वा अन्यो दिव्यः' इति द्वितीया--सा च पङ्क्तिच्छन्दस्का ।

(३) तत्र सन्देहः--'ककुभावुत्तरे' इति यदुक्तम् तत्र किमुत्पत्त्यैव ककुप्छन्दस्के ऋचौ अन्यतोऽवगमय्य तृचं सम्पाद्य गानं कार्यम्-उत यासौ प्रगाथे पठिता प्रथमा बृहती द्वितीया पङ्क्तिस्तयोः प्रग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभे सम्पाद्य तत्र गानं कर्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः--प्रगाथगतां बृहतीच्छन्दस्कां गृहीत्वा तदनन्तरभाविनीं पङ्क्तिच्छन्दस्कां परित्यज्य तस्याः स्थाने दाशतयीगते द्व ककुभौ गृहीत्वा तृचं सम्पादनीयम् । एवमेव ककुबुत्तरत्वोक्तिरर्थवती स्यात् । यथाश्रुतस्यैव प्रगाथस्य ग्रहणे तु तृचो न सम्पद्यते--नापि ककुबुत्तरत्वं सिध्यति । तस्माद् रथन्तरसाम्नि आद्या बृहती (प्रगाथपठिता) अन्ये च द्वे ककुभावन्यतो गृहीतव्ये इति ।

(५) सिद्धान्तः--आम्नातयोरेव बृहतीपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन ककुप् सम्पादनीया । तथाहि 'अभि त्वा शूर' इत्येषा बृहती प्रथमा स्तोत्रीया । तस्यामविकृतायामेव रथन्तरं गातव्यम् । ततः तस्यामेव ऋचि चतुर्थं पादं पुनरुपादाय उत्तरस्याः पङ्क्तेः पूर्वार्धेन सह ग्रथनेनाष्टाविंशत्यक्षरा त्रिपदा द्वितीया स्तोत्रीया कर्तव्या । इयं चैका ककुप् भवति । तस्यामेव ककुभि चरमं पादं पङ्क्तेरुत्तरार्धेन सह सङ्ग्रथ्य तृतीया स्तोत्रीया कर्तव्या । सा च द्वितीया ककुप् । अनेन प्रग्रथनप्रकारेण प्रगाथाम्नातयोरेव द्वयोर्ऋचोस्तृचनिष्पत्तेस्सर्वं समञ्जसं भवति । तस्मात् आम्नातयोर्ऋचोः प्रग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभौ सम्पाद्य-आद्यया बृहत्या सह--तृचे रथन्तरं गातव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रग्रन्थेनेति । 'उत्तरा' बृहत्या उत्तरवर्तिनी या ककुप्छन्दस्का ऋक् रथन्तरे गेयत्वेनोक्ता सा--'प्रग्रन्थेन' प्रगाथपठितयोर्बृहतीपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन--सम्पादनीयेति शेष' ॥ ८ ॥

(६) ९।२।२५-२८(द्वितीयवर्णकम्) नोत्तरोत्पत्तिर्बृहती

(१) सामोहविचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'रौरव—यौधाजये बार्हते तृचे भवतः'

इति । अस्यार्थः--'रौरवं नाम किंचित् साम-तथा यौधाजयनामकम-परम् । तयोर्द्वयोः साम्नोः बृहतीच्छन्दस्कस्तृच आश्रयः' इति ॥ उत्तरा-ग्रन्थे तु तस्य सामद्वयस्याश्रय एकः प्रगाथ आम्नातः--तस्य प्रगाथस्य 'पुनानः सोम' इत्यसावृक् प्रथमा--सा च बृहती--'दुहान ऊधर्दिव्यम्' इति द्वितीया—सा च विष्टारपङ्क्तिः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्र प्रगाथपठितां विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने द्वे उत्पत्तिबृहती अन्यत आनीय तृचं सम्पाद्य समासु गानम्—उत प्रगाथपठितयोर्बृहतीविष्टारपङ्क्त्योर्ग्रथनविशेषेण द्वे बृहत्यावेवोत्तरे सम्पाद्य तृचं कृत्वा गानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः-विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पत्तिबृहती-द्वयमन्यत आनेतव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उत्पत्तिबृहत्यावन्यतो नानेतव्ये—अपितु . प्रगा-थपठितयोरेव बृहतीविष्टारपङ्क्त्योः प्रग्रथनविशेषेण द्वे उत्तरे बृहत्यौ स-म्पादनीये—पूर्वाधिकरणप्रदर्शितयुक्तिभिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'उत्पत्तिबृहती' विष्टारपङ्क्तिमपनीय उत्पत्ति-बृहतीच्छन्दस्का ऋगन्यत आनीय—'उत्तरा' 'न' कर्तव्या-अपि तु पठि-तयोरेव प्रग्रथनेन बृहती सम्पादनीयेत्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) ९।२।२५-२८ (तृतीयवर्णकम्) नान्याऽनुष्टुबिहोत्तरा ।

(१) पूर्वविचारसदृश एव विचारः ।

(२) इदमाम्नायते—'पञ्चच्छन्दा आवापः आर्भवः पवमानः सप्त-सामा—गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः—श्यावाश्वान्धगवे आनुष्टुभे तृचे भवतः—उष्णिहि शफम्—ककुभि पौष्कलम्—कावमन्त्यं जगतीषु' इति । अस्यार्थः—"अस्ति तृतीयसवने पवमान आर्भवसंज्ञकः । तस्मिन् पञ्च सूक्तानि सप्त सामानि—'स्वादिष्ठया मदिष्ठया' इत्याद्येकं सूक्तम्—तस्मिन् गायत्र्यस्तिस्त्र ऋचः—तासु गायत्रं संहितं चेति द्वे सामनी । 'पुरोजिती वो अन्धस' इति द्वितीयं सूक्तम्—तत्रैकाऽनुष्टुप् उत्तरे द्वे गायत्र्यौ—तासु श्यावाश्वम् आन्धीगवं चेति द्वे सामनी । 'इन्द्रमच्छ-सुता इमे' इति तृतीयं सूक्तम्-तस्मिन् उष्णिहस्तिस्त्रः-तासु सफं साम । 'पवस्व मधुमत्तमः' इति प्रगाथश्चतुर्थः--तस्मिन् उष्णिहस्तिस्त्रः--तत्र पौष्कलं साम । 'अभिप्रियाणि पवते च नो हित' इति अन्त्यं सूक्तम्--तत्र तिस्रो जगत्यः--तासु कावं साम ॥ एतेषां पञ्चानां सूक्तानां मध्ये यद्यपि 'पुरोजिती' इति 'पवस्व' इति चानयोः द्वे द्वे छन्दसी तथापि समासु गानं सम्पादयितु प्रग्रथनेनैकैकमेव छन्दः सम्पद्यते । एवं च

गायत्र्यनुष्टुबुष्णिक्ककुब्जगतीभिः पञ्चछन्दाः पवमानोऽस्मिन् सवने आवपनीयः" इति ।

(३) तत्र सन्देहः—'पुरोजिती' इत्यस्मिन् सूक्ते समच्छन्दस्कं गानं सम्पादयितुं द्वे गायत्र्यौ अपनीय द्वे उत्पत्त्यनुष्टुभौ आनेतव्ये—उत द्वयोर्गायत्र्योः प्रग्रथनेन अनुष्टुब्द्वयं सम्पादनीयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—गायत्रीद्वयमपनीय तत्स्थाने उत्पत्त्यनुष्टुब्द्वयमन्यत आनेतव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—चतुर्थं पादम्पुनरादाय द्वे अनुष्टुभौ ग्रथनीये इति । पूर्ववद् युक्तिः ।

एतदभिप्रेत्याह नान्येति । 'इह' पुरोजितीये सूक्ते—'अन्या' अन्यत आनीता—'अनुष्टुब्' उत्पत्त्या अनुष्टुप्छन्दस्का ऋक्—'उत्तरा' 'न' भवति—अपि तु गायत्रद्वयग्रथनेनैवानुष्टुब्द्वयं सम्पादनीयमित्यर्थः॥१०॥

(११) ६।२।२५–२८(चतुर्थं वर्णकम्) द्वयोः प्रगाथे गातव्यम्

(१) पूर्वसदृशएव विचारः ॥

(२) गवामयने ब्रह्मसाम विहितम्–'अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति' । तत् प्रकृत्य श्रूयते—'चतुःशतमैन्द्रा बार्हताः प्रगाथाः' इति । 'चतुरधिकशतसङ्ख्यकाः इन्द्रदेवताकाः बृहतीच्छन्दस्काः प्रगाथा' इत्यर्थः । ते च प्रगाथा ऋग्द्वयात्मकाः ।

(३) अत्र सन्देहः—किमेकप्रगाथगते द्वे ऋचौ द्वितीयप्रगाथगतामेकमृचं च सङ्ग्रथ्य तृचं सम्पाद्य तिसृषु ऋक्षु गानम्—उत द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रगाथं कृत्वा गानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—एकप्रगाथगते द्वे ऋचौ द्वितीयप्रगाथगतया ऋचा संग्रथ्य तृचं सम्पाद्य तस्मिन् तृचे अभीवर्तनामकं साम गातव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'अन्यथा अन्य ऋचो भवन्ति तदेव साम' इत्यस्मिन् प्रकरणे ऋचामन्यत्वं वर्ण्यते । तच्च पादग्रथनेनैव भवति—न ऋग्ग्रथनेन । तस्मात् द्वयोर्ऋचोः पादग्रथनेनैव तृचं सम्पाद्य गातव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह द्वयोरिति । 'द्वयोः' ऋचोः पादग्रथनेन सम्पादिते 'प्रगाथे' एव—'गातव्यम्' गानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) ६।२।२६ गीत्युपाया विकल्पिताः ।

(१) गीतिप्रकारविचारः ।

(२) गीतिर्नामाभ्यन्तरप्रयत्नजनितस्वरविशेषाभिव्यञ्जिका सामशब्दाभिलप्या । सा नियतपरिमाणायामृचि गीयते । तत्सम्पादनार्थः

ऋक्षु अक्षरविकारो विश्लेषो विकर्षणम् अभ्यासो विरामः स्तोभ इत्येवमादयः समधिगताः समाम्नायन्ते गीत्युपायाः सहस्रशः सामवेदे ।

(३) तत्र सन्देहः—कर्मानुष्ठाने एतेषां गीत्युपायानां किं समुच्चय उत विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—समुच्चेतव्या उपायाः—प्रयोगवचनेन सर्वेषां परिगृहीतत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—एकैकशाखोक्तैरेवाक्षरविकारादिभिर्गीतिस्वरूपं निष्पद्यते । तन्निष्पत्तिलक्षणस्य च प्रयोजनस्यैकत्वात् प्रयोगवचनपरिगृहीता अपि अन्ये उपाया विकल्प्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह गीतीति । 'गीत्युपायाः' ये सहस्रश उक्तास्ते—'विकल्पिताः' विकल्पेन प्रयोक्तव्याः—न समुच्चेतव्या इति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ९।२।३०-३१ साम्नैव क्रियते स्तोत्रम्

(१) सामस्तोत्रसम्बन्धविचारः ।

(२) कर्मविशेषे श्रूयते—'ऋचा स्तुवते—साम्ना स्तुवते' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं स्तवनकर्मणि ऋक्साम्नोः समुच्चय उत विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—वाक्यशेषे ऋचो निन्दा साम्नश्च प्रशंसा श्रूयते—'यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्—यत् साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन्—य एव विद्वान् साम्ना स्तुवीत' इति । अत ऋचं निन्दित्वा साम प्रशस्य साम विधीयते । तस्मात् साम्नैव स्तवनमिति ।

एतदभिप्रेत्याह साम्नेति—'स्तोत्रम्' स्तवनं-'साम्ना' 'एव' 'क्रियते' कर्तव्यम्—न तु ऋचेति शेषः ॥ १३ ॥

(१४) ९।२।३०-३१ (द्वितीयं वर्णकम्) उपस्थानं प्रगीतया ।

(१) गानविचारः ।

(२) क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते-'अय सहस्रमानद इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते' इति । इयं च ऋक् अप्रगीता समाम्नाता संहिताग्रन्थे, प्रगीता तु गानग्रन्थे ।

(३) तत्र सन्देहः-किमप्रगीतयैव उपस्थातव्यमुत प्रगीतयैव उत यथारुचि इति ।

(४) पूर्वपक्षः-नियामकाभावात् विकल्प इति गीतयाऽगीतया वोपस्थातव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः--अस्त्येव नियमो गाने-सामवेदे गानस्यैव प्रकृत-

त्वात् । अत्र ऋचां संहितापाठो गानार्थैव । तस्मात् प्रगीतयैवोपस्था-तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह उपस्थानमिति । 'प्रगीतया' एव 'अयं सहस्रमानद' इत्यनया ऋचा-'उपस्थानम्' आहवनीयस्य-कर्तव्यमिति शेषः ॥ १४ ॥

(१५) ९।२।३०-३१ (तृतीयवर्णकम्) कर्मस्वेकश्रुतिर्मन्त्रे ।

['त्रैस्वर्याद्यविकल्पः स्यात्' इति वा पाठः ।]

(१) प्रसङ्गेन याज्यादयो मन्त्रा विचार्यन्ते ।

(२) 'अग्निर्मूर्धा दिव' इत्यादयो याज्यापुरोनुवाक्यादयो मन्त्राः कस्याञ्चिच्छाखायां त्रैस्वर्येणाधीयन्ते कस्याञ्चिच्चातुःस्वर्येण [उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्यो व्यतिरिक्तश्चतुर्थः स्वरः एकश्रुतिरिति तान इति चाभिधीयते] ।

(३) तत्र सन्देहः-प्रयोगे किं त्रैस्वर्यादीनां विकल्प उत समुच्चयः उतैकश्रुतिरेव ग्राह्या इति ।

(४) पूर्वपक्षः-प्रयोगवचनस्य सर्वाङ्गोपसंहारित्वात् समुच्चयः । अथवा अध्ययननिर्वृत्तिलक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वाद् विकल्प इति ॥

(५) सिद्धान्तः-व्याकरणस्मृतावेकश्रुतिरेव विहिता । जपसामव्यतिरिक्तानां मन्त्राणां यज्ञकर्मण्येकश्रुतिर्भवतीति पाणिनीयस्मृतिः (१।२।३४) । जपादिषु तु यथाध्ययनं स्वरः प्रयोक्तव्यः । त्रैस्वर्यादयश्चार्थविशेषज्ञापनायार्थवन्तः । तस्मात् कर्मस्वेकश्रुतिरेव प्रयोक्तव्येति ।

एतदभिप्रेत्याह कर्मस्विति । 'कर्मसु' यज्ञानुष्ठानेषु-'मन्त्रे' मन्त्रोच्चारणे जपसामादिभ्योऽन्यत्र-'एकश्रुतिः' तानाख्यः उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्योऽतिरिक्तः स्वरः-प्रयोक्तव्य इति शेषः ॥

[त्रैस्वर्याद्यविकल्पः स्यादिति पाठे तु त्रैस्वर्यादिर्विकल्पेन प्रयोगो नेष्टः-अपि तु तेभ्यो व्यतिरिक्तः एकश्रुतिनामक एव स्वरः प्रयोक्तव्य इत्येवं योजना] ॥ १५ ॥

(१६) ९।२।३२-३३ योनिवर्णक्रमो न हि ।

(१) गानविचारोऽनुवर्तते ।

(२) 'यद् योन्यां तदुत्तरयोर्गायति' इति श्रूयते ।

(३) तत्र सन्देहः-किमत्र उत्तरावर्णवशेन गातव्यमुत योनिवर्णवशेनेति । [योनौ यस्मिन् भागे 'आई' भावस्तस्मिन्नेव भागे यद्युत्तरासु 'आइ' भावः क्रियते तदा योनिवर्णवशेन गीतं भवति । यदा तु भागान्तरे 'आई' भावः क्रियते तदा उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति] ।

(४) पूर्वपक्षः-योनिवर्णवशेनैव गीतं भवति । तथाहि 'कयानश्चित्र आभुवत्' इति ऋग्योनिः । तस्यामृचि 'कया' इति अक्षरद्वयमाद्यो भागः· 'नश्चित्र आभुवत्'इत्यक्षरषट्कं द्वितीयो भागः। तस्मिन् द्वितीये भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरितनमिकारं विलोप्य तस्य स्थाने 'आई' भावमाम्नाय गीतिर्निष्पादिता । उक्ताया ऋच उत्तरा ऋक् प्रथा 'कस्त्वा सत्यो मदानाम्' इति । तस्यां योनिन्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्योपरितनं यकारमोकारं च लोपयित्वा तयोः स्थाने 'आई' भावः । एवं 'अभीषुणः' इत्यसावृक् अपरा उत्तरा । तस्यामपि चतुर्थाक्षरे णकारस्योपरितनमकारं लोपयित्वा तस्य स्थाने 'आई' भावः कर्तव्यः । इत्थमेव योनिवर्णवशेन गीतिः कर्तव्येति ।

(५) सिद्धान्तः—उपरितना प्रक्रिया न तथ्या । नात्र योनौ एकस्य वर्णस्य लोपोऽन्यस्य वागमः कृतः-किन्तर्हि विद्यमान एव चकारस्योपरितन इकारः सामप्रसिद्धया प्रक्रियया वृद्धः सन् एकारो भवति—तस्य च सन्ध्यक्षरत्वात् अकारः पूर्वभागः इकार उत्तरभागः । तावुभौ विश्लेषेण गीयमानौ 'आ-ई' भावं प्रतिपद्येते । 'अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणाम्' इत्येतस्यामुत्तरायां द्वादशाक्षरगतस्य रेफस्योपरितन इकारः पूर्वदर्शितरीत्या 'आइ' भवति । सोऽयमाईभावः वर्णाभिव्यञ्जकत्वात् उत्तरागतवर्णवशेन कर्तव्यः । गीत्यर्थत्वाभावेन योनिक्रमे तेन विनाऽपि न गीतिर्विनश्यति इति ।

एतदभिप्रेत्याह—योनीति । गाने-'योनिवर्णक्रमः' योनिवर्णवशेन 'आई' भावादिक 'न' भवति—अपि तु उत्तरावर्णवशेनैवेत्याशयः ॥१६॥

(१७) ९।२।३४-३८ स्तोभस्य चातिदेशोऽस्ति

(१) गानविशेषविचारः ।

(२) 'कवतीषु रथन्तरं गायतीति' श्रुतम् । तत्रोत्तरावर्णवशेन गातव्यमिति स्थितम् ।

(३) तत्रापरः सन्देहः—किमत्र स्तोभा उत्तरयोरतिदिश्यन्ते उत नेति । [वामदेव्यसाम्नो योनौ द्वयोरर्धयोर्मध्ये ओकारद्वयेन 'हो'शब्देन 'होई'शब्देन च निष्पन्नः स्तोभ एवमाम्नातः—'ओ ओ हो हाई' इति]।

(४) पूर्वपक्षः—सोऽयं स्तोभो नोत्तरयोरतिदिश्यते-अगीतित्वात् । 'यद् योन्यां तदुत्तरयोर्गायति' इत्यनेन गीतिमात्रमुत्तरयोरतिदिश्यते । तत्र प्रथमाया ऋचो वर्णा यथा नातिदिश्यन्ते तथा स्तोभा अपीति ।

(५) सिद्धान्तः—स्वरो-वर्णविशेषो-विराम इत्येते गीत्युपयोगित-

या यथाऽतिदिश्यन्ते। तथा स्तोभा अपि कालपरिच्छेदकतया गीत्युपयोगित्वेन अतिदेष्टव्या इति।

एतदभिप्रेत्याह स्तोभस्येति। 'स्तोभस्य' 'च' 'अतिदेशः' उत्तरयोः ऋचोः-'अस्ति' एवेति सम्बन्धः॥ १७॥

(१८) ६।२।३९ विवर्णश्चाधिकश्च सः।

(१) स्तोभलक्षणविचारः।

(२) स्तोभा अतिदेष्टव्या इति स्थितम्।

(३) तत्र सन्देहः--स्तोभस्य लक्षणं सम्भवति न वा-सम्भवति चेत् किं तदिति।

(४) पूर्वपक्षः—न सम्भवति निर्दुष्टं लक्षणमिति।

(५) सिद्धान्तः—'य ऋगक्षरेभ्योऽधिकः,न च तैः सवर्णः स स्तोभ' इति निर्दुष्टं स्तोभलक्षणम्,

एतदभिप्रेत्याह विवर्ण इति। 'सः' स्तोभः-'विवर्णः' ऋगक्षरैरसमानवर्णः—'अधिकः' ऋगक्षरेभ्योऽनिरिक्तः भवति। एवं च ऋगधिकत्वे सति ऋग्विलक्षणवर्णत्वं स्तोभत्वमिति पर्यवसितं लक्षणमित्याशयः॥१८॥

(१९) ६।२।४० नीवारे व्रीहिधर्माः स्युः

(१) पर्यवसितः सामोहविचारः, संस्कारोह इदानीं चिन्त्यते।

(२) अस्ति दर्शपूर्णमासविकृतिर्वाजपेयः। तत्र प्राकृतव्रीहिस्थाने नैवारश्चरुः श्रुतः।

(३) तत्र सन्देहः-ये व्रीहिषु कर्तव्याः संस्काराः प्रोक्षणावहननादयस्ते किं नीवारेषु भवन्ति उत नेति।

(४) पूर्वपक्षः-नीवाराणां व्रीहिस्थानपाते प्रमाणाभावात् नैव कर्तव्या इति।

(५) सिद्धान्तः—'नैवार' इत्यत्र विकारार्थस्तद्धितप्रत्ययो नीवारस्य व्रीहिस्थानीयत्वं प्रमाणयति। तस्मात् कर्तव्याः प्रोक्षणादयो नीवारेष्विति।

एतदभिप्रेत्याह नीवारेति। 'व्रीहिधर्माः' प्रोक्षणावघातादयः संस्कारा ये दर्शपूर्णमासे व्रीहिषु कर्तव्यत्वेन चोदितास्ते-'नीवारे' विकृतियागे वाजपेये चरुद्रव्यत्वेन विहिते-'स्युः' कर्तव्या इति शेषः॥१९॥

(२०) ६।२।४१-४३ परिधिर्यूपधर्मभाक्।

(१) संस्कारोहो वर्तते।

(२) चातुर्मास्येषु-'मध्यमे पर्वणि परिधौ पशुं नियुञ्जति' इति यूपकार्यं पशुनियोजनं परिधावाम्नातम्।

(३) तत्र संशयः-परिधौ यूपधर्माः कर्तव्या न वेति।

(४) पूर्वपक्षः-अग्निपरिधानार्थं हि परिधिरुत्पन्नः । तस्य स्वयमेव धर्मान्तराणि सन्ति । तस्मात् यूपस्थानीयेऽपि तस्मिन् यूपधर्मा न कार्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—कार्यान्तरायोत्पन्नस्यापि परिधेर्वचनात् पशुनियोजनसाधनत्वमुपपद्यते । पशुनियोजनार्थमेव च यूपोऽपि संस्क्रियते । तथा च पशुनियोजनरूपे उपकारका यूपसंस्कारा इत्यवगन्तव्यम् । एवं च सति यदा परिधिरपि तस्मिन्नेव पशुनियोजनकार्ये उपयुज्यते तदा ते संस्कारास्तत्रापि कर्तव्या एव । यद्यपि तक्षणरूपो यूपसंस्कारः परिधौ न सम्भवति तथाऽप्यञ्जनादिसंस्काराणां तत्रापि सम्भवात् ते एव कर्तव्याः । एवं च प्रैषमन्त्रे 'यूपायाज्यमानायानुब्रूहि' इत्यत्र-'परिधयेऽज्यमानाय' इत्यूहः कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह परिधिरिति । 'परिधिः' यदा पशुनियोजनायोपयुक्तः तदा-'यूपधर्मभाक्' यूपस्य धर्मान् संस्कारान् अञ्जनादीन् भजते । परिधावप्येते धर्मा अनुष्ठेया इत्यर्थः ॥ २० ॥

(२१) ९।२।४४-४५ दध्नः प्रणीताधर्माः स्युः

(१) संस्कारोहः ।

(२) अभ्युदयेष्ट्यां 'दधनि चरुम्' इति दधि श्रुतम् ।

(३) अत्र संशयः—दधनि प्रणीताधर्माः कर्तव्या उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः 'प्रणीताः' । दधि तु श्रपणार्थं नोत्पन्नम् किन्तु हविष्ट्वेन प्रदानार्थमुत्पन्नम् । एवं च प्रणीतया तस्या न किमपि साम्यम् । तस्मात् प्रणीताधर्मा दधनि नैव कर्तव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—कार्यान्तरार्थमुत्पन्नस्यापि दध्नः वचनेन चरुश्रपणार्थत्वमुक्तम् । तेन च प्रणीतासमानत्वात् कर्तव्या एव दधनि प्रणीताधर्मा इति ।

एतदभिप्रेत्याह दध्न इति । 'दध्नः' चरुश्रपणार्थं चोदितस्य—'प्रणीताधर्माः' उत्पवनादयः—'स्युः' कर्तव्या इति शेषः ॥ २१ ॥

(२२) ९।२।४६-४७ साम्नो धर्मा व्यवस्थिताः ।

(१) धर्मोहो वर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे पृष्ठस्तोत्रद्वयं विकल्पेन विहितम्—'बृहत् पृष्ठं भवति—रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति । सन्ति चोभयोः पृष्ठस्तोत्रयोर्धर्माः—'बृहति स्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत्—रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलयेत्' इत्येवमादयः ।

(३) तत्र संशयः—किमेते धर्मा उभयत्र मिलिता अनुष्ठेया उत व्यवस्थया इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पृष्ठस्तोत्रसिद्धिलक्षणस्य कार्यस्योभयत्र समानत्वात् उभयत्र सङ्कीर्णा एव धर्मा इति ।

(५) सिद्धान्तः—धर्मसङ्करे बृहदिति रथन्तरमिति च नामद्वयनिर्देशो नोपपद्यते । किञ्चोभयधर्मसाहित्यं विरुद्धम्—'उच्चैर्गेयं—बलवद् गेयमिति' बृहतो धर्माः—'नोच्चैर्गेयम्—न बलवद् गेयमिति' रथन्तरस्य । तस्मादुभयोर्धर्माः पृथक् पृथक् व्यवस्थिता एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह साम्न इति । 'साम्नः' बृहतः रथन्तरस्य च-'धर्माः' समुद्रध्यानसम्मीलनादयः—'व्यवस्थिताः' उभयत्र पृथक् पृथक् व्यवस्थया कार्या न मिलिता उभयत्रेति भावः ॥ २२ ॥

(२३) ६।२।४८ कण्वरथन्तरे सर्वे

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) वैश्वस्तोमे 'कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति' इति कण्वरथन्तरं श्रुतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् कण्वरथन्तरे किमन्यतरस्य एकस्यैव-रथन्तरस्य बृहतो वा-धर्माः कर्तव्या उतोभयोरपि समुच्चेतव्या इति।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन रथन्तरे राथन्तरा एव धर्मा बृहति बार्हता एवेति उभयोर्धर्माणां सहानुष्ठाने प्रमाणाभावात् एकस्यैव अन्यतरस्य धर्मा अनुष्ठेया इति ।

(५) सिद्धान्तः—अत्र हि उभयोः प्राकृतयोः बृहद्रथन्तरयोः स्थाने कण्वरथन्तरं चोदितम् । तथा चास्मिन्नुभयोर्धर्माः समुच्चेतव्याः । ये विरुद्धा धर्माः उच्चैर्गेयं नोच्चैर्गेयमित्यादयस्ते विकल्प्यन्ताम्—ये तु न विरुद्धाः—समुद्रध्यानसम्मीलनादयः-तेषां समुच्चय एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह कण्वेति । 'कण्वरथन्तरे' पृष्ठे—'सर्वे' धर्माः-रथन्तरस्य बृहतश्च-समुच्चयेनानुष्ठेया इति शेषः ।

[वार्तिकमतेन त्वत्र विकल्प एवेति सिद्धान्तः] ॥ २३ ॥

(२४) ६।२।४६-५० व्यवस्थोभयसामके ।

(१) सामधर्मविचारो वर्तते ।

(२) 'गोसवे उभे कुर्यात्' इति गोसवादौ बृहद्रथन्तरसामद्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमुभयोर्धर्मा उभयत्र सङ्करेणानुष्ठेया उत व्यवस्थयाऽनुष्ठानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्वाविंशाधिकरणवदत्र पृष्ठद्वय नास्ति-अपि त्वेक-

मेवात्र पृष्ठम् । एवं च धर्मव्यवस्थाया असम्भवात् बृहत्यप्युभयधर्मा इति सङ्करेणैवानुष्ठानम् इति ।

(५) सिद्धान्तः-- नैते धर्माः पृष्ठस्तोत्रप्रयुक्ताः येन पृष्ठस्यैकत्वात्सङ्करः स्यात्-अपि तु सामप्रयुक्ताः । पृष्ठस्य चैकत्वेऽपि सामद्वयमस्त्येव । तस्मात् व्यवस्थयैव धर्मानुष्ठानम्-रथन्तरे राथन्तराणामेव बृहति च बार्हतानामेवेति ॥

एतदभिप्रेत्याह व्यवस्थेति । 'उभयसामके' बृहद्रथन्तरसामसाध्ये एकस्मिन्नपि पृष्ठे-'व्यवस्था' एव-धर्माणां स्यादिति शेषः ॥ २४ ॥

(२५) ६।२।५१-५६ पार्वणौ वैकृते न स्तः

(१) ऊहप्रसङ्गेन धर्मातिदेशविचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रयते--'स्रुवेण पार्वणौ जुहोति' इति—पार्वणहोमौ ।

(३) तत्र संशयः—किमेतौ पार्वणहोमौ सौर्यादौ विकृतावपि कर्तव्यौ उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः--पर्वशब्दः कालविशेषवाची । ततश्च पर्वरूपकालदेवताकौ इमौ होमौ आरादुपकारकतया सौर्यादिविकृतिष्वप्यतिदेष्टव्याविति ।

(५) सिद्धान्तः--पर्वशब्दोऽत्र दानार्थवाचिनः पृणातेर्धातोर्निष्पन्नो न कालविशेषवाची-अपि तु आग्नेयादियागत्रिकसमूहवाची । सौर्यादिविकृतिश्च न यागत्रिकसङ्घस्यापि त्वाग्नेयमात्रस्य । तस्मात् सङ्घार्थयोः पार्वणहोमयोर्न प्राप्तिरस्ति सौर्यादाविति ।

एतदभिप्रेत्याह पार्वणाविति । 'पार्वणौ' दर्शपूर्णमासयोर्विहितौ पार्वणहोमौ—'वैकृते' सौर्यादौ विकृतियागे--'न''स्तः'—अनुष्ठेयाविति शेषः॥२५॥

(२६) ६।२।५७-५८ पर्वणोस्तौ व्यवस्थितौ ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पार्वणहोमविषये एव—

(३) पुनः सन्देहः—कुत्रैतावनुष्ठेयौ—किं दर्शे एव उत पूर्णमासे एव उत उभयत्रेति ।

(४) पूर्वपक्षः—दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वात् दर्शेऽपि पूर्णमासेऽपि होमद्वयं कर्त्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उपकार्ययोः सङ्घयोर्व्यवस्थितत्वात् उपकारकयोर्होमयोरपि व्यवस्थैव । तस्मात् पूर्णमासरूपपर्वसम्बन्धी होमः पूर्णमासयागे--अमावास्यारूपपर्वसम्बन्धी होमो दर्शयागे एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह पर्वणोरिति । 'तौ' पार्वणहोमौ—'पर्वणोः' अमावास्यायाम् पौर्णमास्यां च--'व्यवस्थितौ' व्यवस्थयैव कर्तव्यौ न समुच्चयेनेति भावः ॥ २६ ॥

(२७) ९।२।५९-६० समिदादौ यजिविधिः

(१) संस्कारविचारे प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाम्नातम्-'समिधो यजति' इत्यादिना ।

(३) तत्र सन्देहः--अत्र किं देवता विधीयते उत यागक्रियेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा 'विष्णुं यजति' इत्यत्र द्वितीयया विष्णुर्देवता विधीयते तथैवात्रापि 'समिधो यजती'त्यत्र द्वितीयया समिद्देवता विधीयते । अत्र यो यजिः प्रोक्तस्तेन समिदादयो देवाः संस्क्रियन्ते-इति दृष्टार्थलाभ इति ।

(५) सिद्धान्तः—सर्वत्र चतुर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्दिश्यते । न चात्र चतुर्थी तद्धितप्रत्ययो वा । क्वचिच्च तादर्थ्यप्रतीत्यापि देवतोच्यते । न च द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते—अपि तु ईप्सिततमत्वम् । तच्च समिदादीनां कर्मनामत्व एवोपपद्यते । एवं च समिद्यागः कर्तव्य इति वाक्यार्थः पर्यवस्यति । तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिरपि तु यागविधिरेवेति ॥

एतदभिप्रेत्याह समिदिति । 'समिदादौ' समिधो यजतीत्यादिविधौ-'यजेः' यागक्रियाया एव 'विधिः' विधानम्-न देवतासंस्कारस्येति शेषः ॥ २७ ॥

न्यायाः स्युः सप्तविंशतिः ।

स्पष्टम् ॥

इति नवमस्य द्वितीयः ।

अथ नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(मन्त्रोहविचारपरः)

(१) ९।३।१-२ निर्वापमन्त्रे ध्रुवमूहनं स्यात्

(१) पर्यवसितः सामोहः । मन्त्रोह इदानीं चिन्त्यते ।

(२) प्रकृतौ—'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति देवताविषयो मन्त्र

आम्नातः—'व्रीहीणां मेधसुमनस्यमाना' इति च द्रव्यविषयको मन्त्रः। सन्ति च सौर्यादीनि विकृतयः।

(३) तेषु सन्देहः—यदोक्तौ मन्त्रौ सूर्यदेवताके नीवारहव्यके सौर्ये प्रयुज्यते—तदा किं मन्त्रयोः 'अग्नये' इत्यस्य स्थाने 'सूर्याय' इति–'व्रीहीणा'मित्यस्य स्थाने 'नीवाराणाम्' इत्यूहः कार्य उत नेति।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्येति चोदकेन यथावस्थितस्यैव प्राकृतमन्त्रपाठस्य विकृतावतिदिष्टत्वात् ऊहो न कार्य इति।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ देवताद्रव्यलक्षणयोरर्थयोरेव विवक्षा। तथासत्येव हि देवताद्रव्यप्रकाशनरूपस्य दृष्टार्थस्य लाभः। अग्निव्रीह्यक्षरपाठविवक्षायां त्वदृष्टार्थो मन्त्रपाठः कल्पनीयः प्रसज्येत। तस्मात् विकृतिगतसूर्यनीवारलक्षणार्थप्रकाशनलाभायोहः कर्तव्य इति।

एतदभिप्रेत्याह निर्वापेति। 'निर्वापमन्त्रे'–'अग्नये जुष्टं···सुमनस्यमाना' इत्यत्र 'ऊहनम्' विकृतौ तद्गतदेवताद्रव्यप्रकाशकशब्दोहः—'ध्रुवम्' अवश्यम्–'स्यात्' कर्तव्यमित्यर्थः॥ १॥

(२) ९।३।३-८ ऊहस्तथा स्याद्धरितादिशब्दे।

(१) मन्त्रोहविचारो वर्तते।

(२) इदमामनन्ति—'मौद्गं चरुं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकामः' इति-तत्र 'पौण्डरीकाणि बर्हींषि भवन्ति' इति पौण्डरीकबर्हिर्विधीयते। निर्वापमन्त्रश्च प्रकृतौ–'स्तृणीत बर्हिः···दर्भैः स्तृणीत हरितैः' इत्यादि। मन्त्रे च दर्भैरिति जातिवाचकः शब्दः हरितैरिति च गुणवाचकः। अयमेव च मन्त्रः विकृतौ मौद्गे चरौ चोदकेन प्राप्तः।

(३) तत्र सन्देहः–'दर्भैः स्तृणीत हरितैः' इत्यत्र किं दर्भैरित्यस्य हरितैरित्यस्य चेत्युभयोरपि स्थाने वैकृतद्रव्यानुसारेण ऊह उत एकस्यैव शब्दस्य स्थाने इति।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन दर्भस्थाने पुण्डरीकस्योहोऽवश्यमेव कार्यः। हरितशब्दस्तु नापूर्वार्थद्रव्यवाची। तथा चासमवेतार्थे यथा प्रकृतावदृष्टार्थमेव प्रयुज्यते तथा विकृतावप्यदृष्टार्थमेव यथास्थितमनूहेनैव प्रयोक्तव्य इति।

(५) सिद्धान्तः—हरितशब्दस्यापि गुणिद्रव्यप्रकाशनेन दृष्टार्थलाभेन समवेतार्थ एव प्रयोगः। तस्मात्तस्यापि स्थाने ऊहः कार्यः। एवं च 'पुण्डरीकैः स्तृणीत रक्तैः' इत्येवमूहितो मन्त्रपाठ इति।

एतदभिप्रेत्याह ऊह इति। यथा द्रव्यदेवताप्रकाशकशब्दे ऊहः 'तथा'–गुणवाचके 'हरितादिशब्दे' अपि—'ऊहः' 'स्यात्' इति सम्बन्धः॥ २॥

(३) ९।३।९ स्युर्लौकिके स्पर्शन एव मन्त्राः

(१) प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृतावूह इत्येतत्प्रसङ्गेन क्वचिद् विकृतार्थमेव मन्त्रो विधीयते तादृशश्चिन्त्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशुप्रकरणे यूपस्पर्शे प्रायश्चित्तमाम्नातम्—'यद्येक यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायो इति ब्रूयात्–यदि द्वावेतौ ते वायू इति--यदि बहून् एते ते वायव' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं मन्त्रपाठरूपं प्रायश्चित्तं किमुच्छ्रयणाञ्जनादिवैदिककर्मानुष्ठानकालीनयूपस्पर्शनेऽनुष्ठातव्यमुत लौकिके यादृच्छिके स्पर्शने इति ।

(४) पूर्वपक्षः वैदिकस्यैव कर्मणः प्रकरणे प्रायश्चित्तस्याम्नानात् वैदिकानुष्ठानकालीने एव स्पर्शे प्रायश्चित्तमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते—यद् यूपमुपस्पृशेद् यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चेत्—तस्माद् यूपो नोपस्पृश्यः' इति यूपस्पर्शनं प्रतिषिध्य पश्चात्प्रायश्चित्तमाम्नातम् । प्रतिषेधश्च लौकिकस्पर्शविषयः—वैदिकस्पर्शस्य कर्तव्यतया विहितत्वात् (तद्विना विहितस्य यूपोच्छ्रयणस्य तदञ्जनस्य च कर्तुमशक्यत्वात्) । तस्मात् लौकिके एव स्पर्शे प्रायश्चित्तमिति ।

एतदभिप्रेत्याह स्युरिति । 'लौकिके' वैदिककर्मानुष्ठानकालातिरिक्तकाले कृते वैकृते—'एव'—'स्पर्शने' यूपस्पर्शे—'मन्त्राः' 'एष ते वायो—एतौ ते वायू-एते ते वायव' इत्येवं रूपाः—'स्युः' प्रायश्चित्तरूपेण पठिता न तु वैदिकानुष्ठानकालीने—इति भावः ॥ ३ ॥

(४) ९।३।१०-१४ ऊह्यौ विकृत्यां खलु पाशमन्त्रौ ।

(१) मन्त्रोहविचारोऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति पशुरग्नीषोमीयः । तत्र पाशैकत्वाभिधायी मन्त्रः—'अदितिः पाश प्रमुमोक्त्वेतम्' इति । तथा पाशबहुत्वाभिधायी-'अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतान्' इति । प्रकृतौ च द्वयोरपि विकल्पेन प्रयोगो वक्ष्यतेऽग्रिमेऽधिकरणे । अस्ति च द्विपशुर्विकृतिः । तत्र चोदकेन पाशाभिधायिनौ मन्त्रौ प्राप्तौ ।

(३) तत्र संशयः--किं बहुवचनान्तोऽविकारेण प्रयोक्तव्यः एकवचनान्तस्त्याज्यः--उत एकवचनान्त एव द्विवचनान्तमूहयित्वा प्रयोक्तव्यो द्विवचनान्तस्त्याज्यः—उत बहुवचनान्तोऽविकारेण प्रयोक्तव्य एकवचनान्तो द्विवचनान्तमूहयित्वा प्रयोक्तव्यः—उत द्वावपि द्विवचनान्तावूहयित्वा प्रयोक्तव्यौ इति ।

(४) पूर्वपक्षः--चोदकेन द्वावपि मन्त्रौ प्राप्तावतिदेष्टव्यौ भवतः। तत्र एकवचनान्तः प्रकृतौ समवेतार्थप्रकाशकतया विकृतावूहनीयो बहुवचनान्तस्तु यथावस्थित एव पठनीय इति।

(५) सिद्धान्तः—लोके वेदे च बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरक्लृप्तशक्तित्वाद् बहुवचनान्तोऽपि द्विवचनान्तयोहनीयः। एवं च द्वावप्यूहनीयाविति।

एतदभिप्रेत्याह ऊह्याविति। 'विकृत्यां' द्विपशौ विकृतियागे–'पाशमन्त्रौ' एकवचनान्तो बहुवचनान्तश्चोभावपि—'ऊह्यौ' द्विवचनान्ततया ऊहयित्वा पठनीयौ—'खलु' निश्चयेनेति सम्बन्धः॥ ४॥

(५) ९।३।१५ १६ द्वौ चापि मन्त्रौ प्रकृतौ निविष्टौ

(१) पूर्वोदाहरणे विचारान्तरम्।

(२) अग्नीषोमीये द्वौ पाशमन्त्रावाम्नातौ। तत्र विकृतौ यत् कर्तव्यं तदवगतम्। प्रकृतौ चिन्ता प्रवर्तते।

(३) तत्र संशयः—किं एकत्वाभिधायी एव प्रकृतौ निविशते बहुवचनान्तः परित्यज्यते–उत उभयोरपि प्रकृतौ निवेश इति।

(४) पूर्वपक्षः—बहुवचनान्तः प्रकरणादुत्कृष्य यत्र पाशबहुत्वं तत्र पठनीयो न प्रकृतौ। तत्र एकस्यैव पशोः सत्त्वात् बहुवचनस्यानन्वितत्वात्। एकत्वाभिधायी मन्त्रः प्रकृतौ पठनीय इति।

(५) सिद्धान्तः—नोत्क्रष्टव्यो बहुवचनान्तः। द्वयोरप्याम्नातत्वाद् विकल्पेन द्वावपि पठनीयौ। एकपशुकायां प्रकृतौ बहुवचनविभक्तेरन्वयासम्भवेऽपि प्रातिपदिकस्यान्वयसम्भवात्। प्रातिपदिकविभक्त्योश्च प्रातिपदिकमेव प्रधानम्—धर्मिवाचकत्वात्। गुणभूते च बहुवचने लक्षणाऽप्याश्रयणीया भवति—पाशावयवबहुत्वाश्रया तदा बहुवचनविभक्तिर्भविष्यति, एवं च प्रधानानुसारेणोभयोरपि मन्त्रयोः समानत्वाद् विकल्पोऽभ्युपगन्तव्य इति।

एतदभिप्रेत्याह द्वाविति। 'प्रकृतौ' अग्नीषोमीये पशौ—'द्वौ च' एकाभिधायी बह्वभिधायी चेति द्वावपि—'मन्त्रौ'—'निविष्टौ' पठनीयौ भवतः इत्यर्थः॥ ५॥

(६) ९।३।२० पत्नीपदे सन्नहनाय नोहः।

(१) ऊहविचारो वर्तते।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते 'पत्नीं सन्नह्य' इत्यादि। सम्भवति यजमानस्यैकपत्नीकत्वं बहुपत्नीकत्वं च।

(३) तत्र संशयः—बहुपत्नीकयजमानस्य यागे किं यथावस्थित एष मन्त्रः पठनीय उत बहुवचनमूहयित्वेति।

(४) पूर्वपक्षः—एकपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे एकवचनान्तः पत्नीशब्दः समवेतार्थप्रकाशकः। तस्माद् बहुपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगेऽर्थवशाद्बहुवचनान्तेनोहयित्वा प्रयोक्तव्य इति।

(५) सिद्धान्तः—पत्नीं सन्नह्येति साधारणोऽयमुपदेशः। एवं च सर्वप्रयोगसमवेतार्थप्रकाशकतया पत्नीमित्यत्र प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेत्युभयमेव पाशन्यायेन विवक्षितम्—एकवचनं तु न विवक्षितम्। तस्मात् पत्नीपदं यथावस्थितमेव सर्वप्रयोगे पठनीयमिति।

एतदभिप्रेत्याह पत्नीपद इति—'सन्नहनाय' पत्नीं सन्नह्येति मन्त्रे—'पत्नीपदे' पत्नीमित्येकवचनान्ते पदे—'न' 'ऊहः'—द्विवचनान्तत्वं बहुवचनान्तत्वं वा नोहनीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

(७) ६।३।२१ नोहः प्रयोज्यो विकृतौ च पत्न्याम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) प्रकृतौ पत्नीशब्दस्योहश्चिन्तितः। विकृतौ द्विपत्नीकप्रयोगे चिन्त्यते।

(३) सन्देहः—किं विकृतौ अनेकपत्नीकप्रयोगे पत्नीमित्यत्र ऊह उत नेति।

(४) पूर्वपक्षः—ऊहो भवति। प्रकृतावर्थानुसारेण प्राप्तोऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः। विकृतौ तु बाधितस्य पाठस्याभावेन अस्मदायत्ते प्रयोगेऽर्थानुसारेणोहः कर्तव्य इति।

(५) सिद्धान्तः—पत्नीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया यथावस्थितः पाठ इति स्थिते विकृतावप्यदृष्टार्थतया यथावस्थिमेव पठितव्यम्। तस्मान्नोह इति।

एतदभिप्रेत्याह नोह इति। 'विकृतौ' विकृतियागस्याप्यनेकपत्नीकप्रयोगे—'पत्न्याम्' एकवचनान्ते पत्नीशब्दे 'च' अपि 'ऊहः' बहुवचनान्तोहः 'न' 'प्रयोज्यः' इति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

(८) ६।३।२२ नोहोऽध्रिगौ तुल्यविधानपक्षे।

(१) ऊहविचारोऽनुवर्तते।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः। तत्राध्रिगौ इदमाम्नायते–'प्रास्मै अग्निं भरत' इत्यादि। सन्ति च चत्वारः सवनीयाः पशवः–आग्नेयोऽग्निष्टोमे–ऐन्द्राग्न उक्थ्ये–ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि–सारस्वती मेषी अतिरात्रे इति। त एतेऽग्नीषोमीयेन समानविधाना इत्यस्त्येकः पक्षः।

(३) तत्र सन्देहः—एवं समानविधानत्वे सति किं सवनीयादिषु अध्रिगौ-'प्रास्मै' इति एकवचनान्तस्य स्थाने बहुवचनान्तस्योहः कर्तव्य उत नेति। [मेषीविषये लिङ्गस्योहो न भवतीति निर्णीतं नवमस्याद्ये पादे।]

(४) पूर्वपक्षः-उहः कर्तव्यः } पत्न्यधिकरणयुक्तयोऽत्राप्यनुस-
(५) सिद्धान्तः-नोहः } न्धेया उभयत्र।

एतदभिप्रेत्याह नोह इति। 'तुल्यविधानपक्षे' सवनीयपशवोऽग्नीषोमीयेन यदि तुल्यविधानास्तदा-'अध्रिगौ' प्रास्मै इत्यस्य स्थाने—'ऊहः' द्विवचन-बहुवचनान्तादेः—'न'-कार्य इति शेषः॥

[न्यायमालाकारमतेन तु पाशन्यायेनास्त्येव लिङ्गवचनयोरुभयोरूहः] ॥ ८ ॥

(९) ९।३।२३—२६ न मन्त्रमूहेत् प्रतिनिध्युपात्ते

(१) ऊहविचारो वर्तते।

(२) श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे तत्सदृशं द्रव्यान्तरं तस्य प्रतिनिधिर्भवतीति स्थितम्। तत्र व्रीहीणामपचारे नीवारास्तत्स्थाने निविशन्ते। तदेतत्सर्वं षष्ठे स्थितम्। व्रीहिसम्बन्धी च मन्त्र आम्नातः 'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन् सीदाम ते प्रतितिष्ठ व्रीहीणाम्मेध सुमनस्यमाना' इति।

(३) तत्र संशयः—व्रीहीणामपचारे यदा नीवारा उपादीयन्ते तदाऽस्मिन् मन्त्रे किं व्रीहीणामित्यस्य स्थाने नीवाराणामित्यूहनीयमुत नेति।

(४) पूर्वपक्षः-अर्थानुसारादूहितव्यमिति।

(५) सिद्धान्तः—नैवारचरौ नीवाराणां तत्साधनत्वेन व्रीहिस्थानीयतया विहितानां भवति मन्त्रस्योहः। इह तु न नीवाराः साधनत्वेन विहिताः-किन्तु व्रीहिसादृश्येन केवलं प्राप्यन्ते, सादृश्यं च भूयोऽवयवसामान्यम्-एवं च यथा व्रीह्यवयवानां व्रीहिशब्दवाच्यता तथैव नीवारावयवानामपीति नावसरो मन्त्रोहस्येति।

एतदभिप्रेत्याह न मन्त्रमिति। 'प्रतिनिध्युपात्ते' श्रुतद्रव्यस्य प्रतिनिधिरूपेण गृहीते तादृशे द्रव्यान्तरे—'मन्त्रम्' 'न' ऊहेत्। श्रुतद्रव्यवाचकशब्दस्थाने प्रतिनिधिद्रव्यवाचकशब्दं नोहेदित्याशयः॥ ९॥

(१०) ९।३।२७—२८ नोहं विदध्यात् खलु चक्षुरादौ।

(१) ऊहविचारो वर्तते।

(२) अग्नीषोमीयपशौ अध्रिगुप्रैषे पशुसम्बन्धिना सूर्यादिसंसर्ग आम्नायते 'सूर्यं चक्षुर्गमयतात्-वातं प्राणमन्वसृजतात्-दिशः श्रोत्रम्' इत्यादि। अस्ति च द्विपशुयागः 'मैत्रं श्वेतमालभेत-वारुणं कृष्णम्' इति। अत्र चोक्तो मन्त्रश्चोदकप्राप्तः।

(३) तत्र सन्देहः-उक्तो मन्त्रो यदा द्विपशुयागे पठ्यते तदा किं चक्षुरित्याद्येकवचनान्तस्थाने द्विवचनान्ता ऊहनीया उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः-पशुभेदेन चक्षुरादीनि भिन्नानि । तस्मादूहनीया इति ।

(५) सिद्धान्तः--चक्षुःशब्देनात्र शरीरगतं गोलकं न विवक्षितम् । तद्विवक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ चक्षुर्द्वयभावेनानन्वय एकवचनस्य स्यात् । गोलकस्य च सूर्यादिप्राप्त्यसम्भवः । यद्रु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजोमात्रं तदेवात्र चक्षुःशब्देन विवक्षितम् । तच्च पश्वनेकत्वेऽपि एकीभूयैव सूर्यम्प्राप्तुं शक्नोति । तस्मान्नास्त्यूह इति ।

एतदभिप्रत्याह—नोहमिति । 'चक्षुरादौ' चक्षुः प्राणं श्रोत्रम् इत्येकवचनान्तेषु शब्देषु-'ऊहं' द्विवचनाद्यूहं-'न' 'विदध्यात्'-द्विपशुयागे इति शेषः ॥ १० ॥

(११) ९।३।२९-३१ अभ्यासमृच्छेत् पदमेकधेति

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पूर्वोदाहृते एवाध्रिगुप्रैषे श्रूयते-'एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्यतात्' इति । इदमपि द्विपशुयागे चोदकेन प्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः-एकधेति पदं द्विपशुयागेऽभ्यसितव्यमुत यथावस्थितमेव प्रयोक्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथावस्थितमेव प्रयोक्तव्यम् । एकधेत्यनेन साहित्यमात्रमुच्यते । पश्वनेकत्वेऽपि त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकं घटत एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतावेकपशौ साहित्यार्थो नान्वेति । तस्मात् सकृत्त्वमेव एकधाशब्दस्यार्थः । 'त्वक् अवयवशोऽसकृत् न छेत्तव्या अपि तु सर्वाऽपि सकृत् एकप्रयत्नेनैव छेत्तव्येति' वाक्यस्यार्थः । य एव चार्थः प्रकृतौ स एव विकृतावप्युचितः । ततः बहुष्वपि पशुषु प्रतिपशु सकृत्त्वमभिधातुम् 'एकधा' इति पदमभ्यसितव्यमिति ॥

एतदभिप्रेत्याह अभ्यासमिति । 'एकधेति' 'पदम्'—'अभ्यासम्' 'ऋच्छेत्' प्राप्नुयात्—द्विपशुयागे इति शेषः ॥ ११ ॥

(१२) ९।३।३२-४० स्यादूहनं मेधपतेर्विकृत्याम् ।

(१) ऊहविचारः ।

(२) अध्रिगुप्रैषनिगदस्यादाविदमाम्नायते--'दैव्याः शमितार उत च मनुष्या आरभध्वम्—उपनयत मेध्या दुर—आशासाना मेधपतिभ्यां (क्वचित् मेधपतये इति पाठः) मेधम्' इति । अस्यार्थः—"शमितारः पशुघातिनो द्विविधाः—दैव्याः मानुषाश्च—तानुभयरूपान् सम्बोध्य होता

कर्तव्यं निर्दिशति—आरम्भः कर्तव्यः—'मेधो' यज्ञः—तद्योग्यान् 'दुरः' पदार्थान् हिंसाहेतून्—इहानयत—किं कुर्वन्तः—यज्ञपतिभ्यां यज्ञमाशासानाः" इति ।

(३) तत्र संशयः—बहुपशुयुक्तासु विकृतिषु द्विवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्योहोऽनूहो वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्नीषोमीये पशौ यजमानः अग्नीषोमौ चेति त्रयो मेधस्य पतयः । तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्य वा प्रकृतौ अविवक्षितस्य विकृतावनूहः इति ।

(५) सिद्धान्तः—मेधस्य यजमानार्थत्वं नैवाशासनीयम्—तस्य सिद्धत्वात् । देवतार्थत्वं त्वाशासनीयम् । ततो 'मेधमाशासाना' इत्येतद् देवतायामेव समवेतार्थम् । सम्प्रदानभूताया देवताया अपि मेधपतित्वमविरुद्धम् । देवताकारेण चैकत्वादग्नित्वसोमत्वाकारेण च द्वित्वात् एकवचनद्विवचने उपपन्ने । तस्माद् देवतानुसारेण मेधपतिशब्दे विकृतावूह इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । 'विकृत्याम्' विकृतियागे—'मेधपतेः'—मेधपतिशब्दस्य—'ऊहनम्' ऊहः—'स्यात्' कर्तव्यः—देवतानुसारेणेति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ९।३।४१-४२ एकद्विवाची न खलूहितव्यः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) नानापशुसम्पत्तिकामस्य बहुदैवत्यः पशुराम्नातः—'यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्रप्रजया जायेय इति स एतामविं वशामादित्येभ्यः कामायालभेत इति ['वशा' बन्ध्या--'कामाय' कामुकेभ्यः] । अत्र पूर्वोदाहृतो मन्त्रश्चोदकेन प्राप्तः ।

(३) तत्र संशयः—किं 'मेधपतये' इत्येकवचनान्तः 'मेधपतिभ्याम्' इति द्विवचनान्तो वा शब्दः आदित्यानां बहुत्वात बहुवचनान्तत्वेनोहनीयः उत यथास्थित एव पठनीय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—बहुवचनान्तत्वेनोहनीयः—यथा मेधपतिभ्यामित्यूह्यते—यथा वा पाश इत्येकवचनान्त ऊह्यते तद्वदेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतावेकवचनान्तः शब्दोऽग्नीषोमयोर्गणैकत्वं ब्रूते । आदित्यानामपि गणत्वं समानम् । तस्मादनूह इति ।

एतदभिप्रेत्याह एकत्वेति । 'एकद्विवाची' एकवचनान्तः 'मेधपतये' इति द्विचनान्तश्च 'मेधपतिभ्याम्' इति शब्दः—'न' 'ऊहितव्यः' बहुवचनान्तत्वेन—द्वादशादित्यदैवते पशाविति शेषः ॥ १३ ॥

(१४) ९।३।४३ एकादशिन्यां विकृतिस्तु तस्य ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) यूपैकादशिन्यां अग्न्यादिदेवताका एकादश पशव आम्नाताः। ते च पशवः स्वनाम्ना अन्यत्राम्नाताः। अत्रापि मेधपतिमन्त्रश्चोदकप्राप्तः।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र बहुवचनान्तत्वेनोहो भवत्युत नेति।

(४) पूर्वाधिकरणन्यायेन नोह इति।

(५) सिद्धान्तः—नात्र पूर्वाधिकरणन्यायः प्रवर्तते। तत्रादित्यगणस्य देवतात्वम्—अत्र तु अग्न्यादीनामेकैकस्य पृथगेव देवतात्वम्। तस्मादत्र बहुवचनान्तत्वेनोहः कार्य इति॥ १४॥

न्यायास्तृतीये नवमस्य पादे
चतुर्दशैवात्र सुधीभिरुक्ताः।

स्पष्टम्॥

इति नवमस्य तृतीयः।

अथ नवमस्य चतुर्थः पादः।

(मन्त्रोहप्रसङ्गपतितविचारपरः)

(१) ९।४।१-१६ समस्य वङ्क्रयो वाच्याः

(१) मन्त्रोहविचारो वर्तते।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः। तत्राध्रिगुप्रैषे इदमाम्नायते—'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः ता अनुष्ठ्योच्च्यावयतात्' इति। ['वङ्क्रयः' वक्राणि पार्श्वास्थीनि—तान्यस्य पशोः षड्विंशतिसङ्ख्यकानि—ताश्च वङ्क्रीः 'अनुष्ठ्य' अनुष्ठाय अनुक्रमेण गणयित्वा—'उच्च्यावयतात्' उद्धरतात्-इत्यर्थः]। सोऽयं मन्त्रः चोदकेन द्विपश्वादीन् पशुगणान् प्राप्तः। एकपशुम्प्रत्युक्तस्य मन्त्रस्य पशुद्वयम्प्रति प्रयोगे ऊहे कर्तव्ये—

(३) संशयः-ऊहस्य किं स्वरूपम्-किं षड्विंशतिरिति पदं द्विरभ्यसनीयमुत षड्विंशतिद्वय समस्य (मेलयित्वा) मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतावेकस्य पशोः षड्विंशतिः वङ्क्रयः उक्ताः। एवं च पशुद्वये प्रत्येकपशौ षड्विंशतिरिति यदि यथावस्थित एव मन्त्रः प्रयुज्येत तर्हि पशुद्वयगताः सर्वा वङ्क्रयो नोक्ताः स्युः। षड्विंशतिद्वयं

सम्मेल्य द्विपञ्चाशदिति प्रयोगे श्रौतः षड्विंशतिशब्दः परित्यक्तः स्यात्। तस्मात् षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसनीय इति।

(५) सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तराण्यूहनीयानि। सङ्ख्येयानां वंक्रीणां चात्र मुख्यता। तस्मात्तासां इयत्ता समस्य वक्तव्या। तथा च 'द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्क्रयः' 'अष्टसप्ततिरेषां वङ्क्रय' इत्यादि पशुद्वित्वत्रित्वाद्यनुसारेण ऊहनीयमिति।

एतदभिप्रेत्याह--'समस्येति। 'वङ्क्रयः' 'समस्य' पशुसङ्ख्यानुसारेण मेलयित्वा यथायोग सङ्ख्यामूहयित्वा---'वाच्याः' प्रयोज्याः—द्विपश्वादाविति शेषः ॥ १ ॥

(२) ९।४।१७-२१ समासोऽश्वे विकल्पितः।

(१) ऊहविचारो वर्तते।

(२) अश्वमेधे सन्ति त्रयः सवनीयाः पशवः—'अश्वः—तूपरः—गोमृगः—ते प्राजापत्या' इति। तेष्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रयः। तथाच मन्त्रः-'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति' इति। तूपरस्य गोमृगस्य च षड्विंशतिरेव। एवं सति अध्रिगुप्रैषे श्रूयते—'न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्—षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्' इति। प्रकृतौ चाग्नीषोमीये 'षड्विंशतिवङ्क्रय' इति वचनम्। तच्चात्र चोदकेन प्राप्तम्।

(३) तत्र संशयः—अश्वविषये कथम्प्रयोगः—किं चतुस्त्रिंशदिति विशिष्य प्रयोक्तव्यम् उत तूपरगोमृगाभ्यां समस्य त्रिगुणा षड्विंशतिर्वक्तव्येति (षड्विंशतिरित्येव ब्रूयान्न चतुस्त्रिंशदिति वाक्यानुसारेणाश्वस्यापि वङ्क्रीणां षड्विंशतिरेव सङ्ख्येति कृत्वा) इति।

(४) पूर्वपक्षः—'न चतुस्त्रिंशत्' इति निषेधात् तत्प्रयोगोऽन्याय्यः। तस्मात् 'षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्' इति वचनस्यानुसारेण षड्विंशतिमश्वस्यापि सङ्ख्यां धृत्वा षडविंशतिसङ्ख्या समस्य त्रिगुणीकर्तव्येति। अथवा 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोरि'ति वचनबलात् अश्वविषये विशिष्य 'चतुस्त्रिंशत्' इत्येव वक्तव्यमिति।

(५) सिद्धान्तः—चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्याग्रहणं अश्ववङ्क्रीणां तत्सङ्ख्यकत्वेन 'चतुस्त्रिंशद्वाजिन'इत्यादि मन्त्रबलेन च प्राप्तम्। तन्निषेधपुरस्सरं षड्विंशतिसङ्ख्याग्रहणञ्च 'न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्' इति वाक्येन प्राप्तम्। एवमनयोस्तुल्यबलत्वाद् विकल्पः—अश्वविषये 'चतुस्त्रिंशत्' तूपरगोमृगयोस्तु प्रत्येकं षड्विंशतिरित्येव वक्तव्यम्—इत्येकः कल्पः। (२) त्रिष्वपि षड्विंशतिरेवेति षड्विंशतित्रयं समस्य 'अष्टसप्तति'रित्येव वक्तव्यमित्यपरः कल्पः इति।

एतदभिप्रेत्याह समास इति । 'अश्वे'—'समासः' षड्विंशतित्रयं समस्य प्रयोगः---'विकल्पितः'—विकल्पेन प्रयोक्तव्यः । षड्विंशति-त्रयं समस्य वचनमित्येकः कल्पः—अश्वे चतुस्त्रिंशदेव वक्तव्यमित्य-परः इति भावः ॥

[न्यायमालायामत्राधिकरणद्वयं कृतम् । भाष्यपुस्तकेऽपि तदनुसा-रेणैव पार्थक्य दृश्यते । न तु भाष्ये तस्य प्रमाणं लभ्यते । भाष्ये च चरमः सिद्धान्त एवमुक्तः—'तस्मात् समस्य वचनं कर्तव्यम्--ऋचश्च विध्यन्तरेण विहितत्वात् वैशेषिकं वचनम्' इति । इदं चाधिकरणसिद्धा-न्तोपन्यसनं मण्डनोक्तमेवाधिकरणस्वरूपमुपोद्बलयति] ॥ २ ॥

(३) ९।४।२२ वनिष्टुभावो नोलूके

(१) ऊहे प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमीयाग्नीषोमीये पशौ अध्रिगुप्रैषे वचनम्--'वनिष्टुम् अस्य मा राविष्ट—उरूकं मन्यमानाः' इति ।

(३) तत्र संशयः---उरूकशब्दोऽत्र किमुलूकवचन उत वपावचन इति [यदि उलूकवचनस्तर्हि अनेकपशावपि विकृतौ यथास्थित एव प्रयोगः । यदि तु वपावचनस्तर्हि पशुसङ्ख्यानुसारिणी वपासङ्ख्येति उरूकमित्यत्र 'उरूके' 'उरूकाणि' इति यथायोगमूहनीयम्भवति] ।

(४) पूर्वपक्षः—रलयोरभेदादुच्चारणे उरूकशब्द उलूकवचन एव ग्राह्यः । पशोर्वपासमीपवर्ती कश्चिदङ्गविशेषः 'वनिष्टुः' इति कथ्यते । तस्य उलूकसदृशाकारत्वात्तत्रोलूकभ्रमः सङ्गच्छते । तथाच 'तदुलूकमिति म-न्यमानाः वनिष्टुम् मा राविष्ट—तस्य लवनं मा कुरुत' इति प्रैषस्यार्थः समीचीन इति ।

(५) सिद्धान्तः—पशोः शरीरे वनिष्टुसन्निधाने वपा वर्तते । अतो वपाभ्रमेण वनिष्टोर्लवनं सम्भवति—नोलूकपक्षिणः । सम्भवत एव भ्रा-न्त्या लवनं निषिध्यते । तथा च वपालवनकाले तद्भ्रान्त्या वनिष्टुमपि मा लावीः इत्यर्थः प्रैषस्य । एवमेव च प्रैषस्य भ्रमनिवारणरूपदृष्टार्थता सम्पद्यते । तस्माद् वपावचन एव उरूकशब्दः । तथाऽनेकपशुषु यथा-योगं 'उरूके''उरूकानि' इत्यूहनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह वनिष्ट्विति । 'उलूके' पक्षिणि—'वनिष्टुभावः' वनि-ष्टुत्वभ्रमः—'न'सम्भवति—तस्मादुरूकशब्दो नोलूकपक्षिवचनोऽपि तु वनिष्टुसन्निहितवपावचन एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) ९।४।२३-२४ प्रशंसा बाहुसंस्तुतिः ।

(१) ऊहे प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) अध्रिगुप्रैषे वाक्यान्तरम्—'प्रशसा बाहू कृणुतात् (कर्तयेत्)' इति ।

(३) तत्र। सन्देहः—प्रशसाशब्दस्य कोऽर्थः—किमत्र 'प्रशस्' इति सान्तप्रातिपदिकस्य तृतीयान्तं, रूपम्—'प्रशस्' च खङ्गवाचकम्—उत 'प्रशस' इत्यकारान्तप्रातिपदिकस्य द्विवचनान्तं छान्दसं रूपम्—तथा च प्रशस्तौ बाहू इत्यर्थ इति ।

(४) पूर्वपक्षः-'असिं वा शास इत्याचक्षते' इति ब्राह्मणवाक्यबलात् प्रशसाशब्दः असिमेव वक्ति । एवं च असिना बाहू कर्तनीयावित्येवार्थः सम्यक् । एवं च दृष्टार्थस्य लाभात् असिरेव प्रशसाशब्दस्यार्थ इति ।

(५) सिद्धान्तः—शंसु स्तुतावित्यस्माद्धतोः प्रशसाशब्द उत्पन्नः । तत्र प्रशसशब्दस्य च द्विवचनान्तं छान्दसं रूपं प्रशसा इति । तेन प्रशस्तौ इत्यस्यार्थौ लभ्यते । प्रकृते च कात्स्न्र्यमेव बाह्वोः प्राशस्त्यम् । एवं च 'प्रशसा बाहू कृणुतात्'इत्यस्य 'निःशेषेण बाहू उद्धर्तव्यौ' इतीदृशो दृष्टार्थो लभ्यते । न चात्र असेः कर्तनसाधनत्वं युक्तम्—स्वधितेरेव तत्सा धनत्वेन विहितत्वात् इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रशसेति । 'प्रशसा'इति शब्दः—'बाह्वोः''संस्तुतिः' प्रशंसेत्यर्थः । तथाच पश्वनेकत्वे बाहू इत्यस्य स्थाने बहुवचनान्तत्वाद्यूहनीयमिति भावः ॥ ४ ॥

(५) ६।४।२५–२७ कृत्स्नोद्धृतौ श्येनवचः ।

(१) ऊहप्रसङ्गविचारः ।

(२) अध्रिगुप्रैषेऽपरं वचनम्-'श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्' इति ।

(३) तत्र संशयः—श्येनशब्दस्यात्र कोऽर्थः- श्येनपक्षिवाचकोऽयमुत कात्स्न्र्यवाचक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—'अस्य पशोः वक्षः श्येनं कुर्यात्' इत्यत्र कर्तनाद्युपायेन पक्षचञ्च्वाद्याकारं सम्पाद्य श्येनपक्षिसादृश्य पशुवक्षसि कर्तव्यतया प्रतीयते-तथासति पशुबहुत्वे श्येनानीति बहुवचनान्तमूहनीयमिति।

(५) सिद्धान्तः—वक्षसि श्येनसादृश्यं स्वभावेनैवास्ति । तस्मात् 'यथा स श्येनाकारो न नश्येत् तथा साकल्येनोद्धरणीयम्' इति साकल्यविवक्षयैव श्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथासति हविरविकलं भवति । एवं च सति पशुबहुत्वेऽपि नोहः साकल्यस्य साधारण्यादिति ।

एतदभिप्रेत्याह कृत्स्नेति । कृत्स्नोद्धृतौ सकलस्य वक्षसः उद्धरणं यथा स्यात् तथा कर्तव्यमित्यस्मिन्नेवार्थे-'श्येनवचः' श्येनशब्दप्रयोग इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ६।४।२८ ऽ[अ]ग्निहोत्रार्थोद्धृते याजिः।

(१) प्रासङ्गिको विचारः।

(२) अग्निहोत्रप्रकरणे ज्योतिष्मतीष्टिरूपं प्रायश्चित्तमग्निशमननिमित्तकमाम्नायते–'अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्–यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उद्वायेत्' इति। प्रतिदिनमग्निहोत्रं होतुं गार्हपत्यादुद्धृत्याग्निराहवनीये प्रक्षिप्यते–सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिदग्निहोत्रहवनात् प्रागेव यदि शाम्येत् तदानीमियमिष्टिः प्रायश्चित्तम्' इत्यस्यार्थः।

(३) तत्र संशयः—दर्शयागार्थं गार्हपत्याद् उद्धृतोऽग्निर्यदि शाम्येत्तदाऽपीयमिष्टिः कर्तव्येत नेति।

(४) पूर्वपक्षः—अग्न्युद्वानमेव प्रायश्चितस्य निमित्तम्। तस्य अत्रापि सत्त्वात् कर्तव्येयमिष्टिरिति।

(५) सिद्धान्तः–अग्निहोत्रोद्धृतस्यैवाग्नेरुद्वानं प्रायश्चित्तस्य निमित्तमिति प्रकरणादवगम्यते। अनया चेष्ट्या योऽग्निरुत्पाद्यते सोऽग्निहोत्रार्थैव भवति। तथासत्यग्निहोत्रस्यैवेयमिष्टिः सामवायिकमङ्गम्भवति। अतोऽग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्यैवाग्नेरुद्वानस्य प्रायश्चित्तनिमित्तस्याभावात् दर्शार्थोद्धृतस्योद्वाने न प्राप्नोतीयमिष्टिरिति।

एतदभिप्रेत्याह अग्नीति। 'अग्निहोत्रार्थोद्धृते' अग्निहोत्रार्थमुद्धृतो योऽग्निस्तस्यैव उद्वाने–'यजिः' ज्योतिष्मतीष्टिः–कर्तव्या–न तु दर्शाद्यर्थमुद्धृतस्याग्नेरुद्वाने इत्याशयः॥ ६॥

(७) ६।४।२९–३० नेष्टिर्धायाग्निशमने।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) इदमाम्नायते—'धार्यो गतश्रियः आहवनीय' इति। गतश्रीशब्दश्चोक्तः-'त्रयो ह वै गतश्रियः–ब्राह्मणः शुश्रुवान्, ग्रामणीः, राजन्य' इति। एतेष्वन्यतमेनाहवनीयोऽग्निर्धार्य इति वाक्यार्थः।

(३) तत्र संशयः—गतश्रीभिः धार्यमाणस्याग्नेर्यदोद्वानं तदा ज्योतिष्मतीष्टिर्निर्वपनीयेत नेति।

(४) पूर्वपक्षः—गतश्रीधार्यमाण आहवनीयोऽग्निः–सर्वकर्मार्थं। एवं च सोग्निहोत्रार्थोऽपि भवेदेव। तस्मात् तस्योद्वाने पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रायश्चित्तेष्टिः प्राप्नोतीति।

(५) सिद्धान्तः—न ह्यावहनीयस्य धारणेऽग्निहोत्रं निमित्तम्। एवं धार्यमाणस्याग्नेः सर्वकर्मार्थताऽपि न शक्यतेऽध्यवसितुम्। तथा चास्योद्वानं न प्रायश्चित्तस्य निमित्तम्भवति। केवलमग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्योद्वानं तन्निमित्तमिति स्थितम्। नचात्र तदस्ति। तस्मात् निमित्ताभावात्

नास्ति प्रायश्चित्तेष्टिर्धार्याग्न्युपशमे इति ।

एतदभिप्रेत्याह-नेष्टिरिति । 'धार्यस्य' गतश्रीभिर्धार्यमाणस्य अग्नेः-'गमने' उद्वाने-'इष्टिः' प्रायश्चित्तरूपा ज्योतिष्मतीष्टिः—'न'—कर्तव्येति शेषः ॥ ७ ॥

(८) ६।४।३१ मन्त्रो दर्शोद्धृते न च ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) अग्निहोत्रे अग्न्युद्धरणमन्त्र आम्नातः—'वाचा त्वा होत्रा, प्राणेनोद्गात्रा, चक्षुषाऽध्वर्युणा, मनसा ब्रह्मणा, श्रोत्रेणाग्नीधा-एतैस्त्वा पञ्चभिर्दैव्यैर्ऋत्विग्भिरुद्धरामि' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—यदा दर्शार्थमग्निरुद्ध्रियते तदाऽप्ययं मन्त्रः पठनीय उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—दर्शपूर्णमासार्थं योऽग्निरुद्ध्रियते तस्मिन्नग्नौ दर्श-दिने सायं प्रतिपदि प्रातश्चाग्निहोत्रमनुष्ठीयते । एवं च तस्याप्यग्निहो-त्रार्थता । तथाच तत्रापि मन्त्रपाठः प्राप्त एवेति ।

(५) सिद्धान्तः-दर्शदिनेऽपि प्रातरग्निहोत्रहवनानन्तरमेव दर्शार्थ-मग्न्युद्धरणमन्वाधानं च क्रियते । अतो दर्शार्थोद्धरणकाले अग्निहोत्रार्थो-द्धरणरूपनिमित्तस्याभावात् नास्ति नैमित्तिको मन्त्रपाठ इति ।

एतदभिप्रेत्याह मन्त्र इति । 'दर्शोद्धृते' दर्शार्थमग्न्युद्धरणे-'मन्त्रः' 'च' 'न' पठनीयः । यथा तदुद्वाने प्रायश्चित्तेष्टिर्न भवति तथैव तदुद्धरणे मन्त्रपाठोऽपि न भवतीति चकारार्थः ॥ ८ ॥

(९) ६।४।३२-४० नादित्ये पयसो धर्माः ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते-'आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः' इति ।

(३) तत्र संशयः—प्रदेयद्रव्यस्य ये धर्माः समन्त्रकत्वादयस्ते यथा चरौ तथा पयस्यपि-उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा चरोस्तथा पयसोऽप्यस्ति देवतासम्बन्धः । ततश्च उभयोरपि प्रदेयद्रव्यत्वं समानम् । तस्माद् यथा चरौ निर्वापाव-घातादयः समन्त्रकाः प्रदेयधर्मा अनुष्ठीयन्ते तथैव पयस्यप्यनुष्ठेया इति ।

(५) सिद्धान्तः-उदाहृते वाक्ये पयसीत्यत्र सप्तम्या पयः श्रपणा-धाररूपेणोक्तम् न प्रदेयरूपेण । तस्मान्न तत्र प्रदेयधर्माः ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'आदित्ये' आदित्यदैवते चरौ निरुप्तव्ये-'पयसः' चरुश्रपणार्थं यत् पयः तस्मिन्-'धर्माः' प्रदेयद्रव्यधर्माः-'न'-अनुष्ठेया इति शेषः ॥ ९ ॥

(१०) ६।४।४१-४२ ते स्युरभ्युदये पुनः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्त्यभ्युदयेष्टिः । तत्रोक्तम्–'ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय दधनि चरुम्–येऽणिष्ठाः तान् विष्णवे शृते चरुम्' इति [अधिकश्चास्या इष्टेः स्वरूपं षष्ठीयपञ्चमपादप्रथमाधिकरणे द्रष्टव्यम्] ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्तयोर्दधिशृतयोः प्रदेयद्रव्यधर्मा अनुष्ठेया उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्राप्युभयत्र सप्तमीनिर्देशात् पूर्वाधिकरणन्यायेन नैवानुष्ठेया धर्मा इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणवाक्ये पयसः प्रदेयत्वन्न श्रुतमपि त्वा धारत्वमेव । अत्र तु यथा तण्डुलानां प्रदेयत्वं तथैव दधिशृतयोरपि श्रूयते । तस्मात् प्रवृत्तयोरनयोः प्रदेयधर्माः कर्तव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह—'अभ्युदये' अभ्युदयेष्टौ–'पुनः' तु–'ते' प्रदेयद्रव्यधर्माः—'स्युः'—अनुष्ठेया इति शेषः ॥ १० ॥

(११) ६।४।४३-४४ न ते स्युः पशुकामेष्टौ

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति पशुकामेष्टिः—'यः पशुकामः स्यात् सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्' इति । तत्रैव पुनराम्नातम्—'ये मध्यमाः स्युः तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात्—ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधनि चरुम्—येऽअणिष्ठाः तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्' इति ।

(३) तत्र संशयः—अत्र दधिशृतयोर्देयधर्मा अनुष्ठेया उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन अनुष्ठेया इति ।

(५) सिद्धान्तः—नास्त्यत्राभ्युदयेष्टिसाम्यम्–पाठसाम्येऽप्यपूर्वकर्मत्वादर्थसाम्याभावात् । तस्माद् दशमाधिकरणन्यायोऽत्र प्रवर्तते । तथाच श्रयणाधारत्वाद् दधिशृतयोस्तत्र नैवानुष्ठेया देयधर्मा इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'ते' देयधर्माः—'पशुकामेष्टौ'—'न' 'स्युः'—अनुष्ठेया इति ॥ ११ ॥

(१२) ६।४।४५-५० श्रयणं स्यादधर्मकम् ।

(१) प्रासङ्गिको विचारो वर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे पयःप्रभृतिभिर्द्रव्यैर्ग्रहपात्रनिष्ठस्य सोमस्य मिश्रणमाम्नातम्—'पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति—सक्तुभिर्मन्थिनम्—

धानाभिर्हारियोजनम्--हिरण्येन शुक्रम्--आज्येन पात्नीवतम्' इति ।
['श्रयणं' मिश्रणम्] ।

(३) तत्र संशयः--अत्रोक्तश्रयणार्थे पयआदौ देयधर्मा अनुष्ठेया उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः--यदत्र सोमेन मिश्रणं तत् सहप्रदानार्थमेव। तस्मात् प्रदेये सोमे ये क्रयाद्यो धर्मा अनुष्ठीयन्ते ते पयःप्रभृतिषु कर्तव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः--मिश्रणं हि सोमसंस्कारार्थम् । मैत्रावरुणमित्यादौ सोमस्य प्राधान्यं गम्यते--पयसेत्यादौ च पयःप्रभृतीनां तदर्थत्वम् । संस्कारकद्रव्यस्य च न प्रदेयता । तस्मात् प्रदेयधर्मास्तत्र नानुष्ठेया इति ।

एतदभिप्रेत्याह श्रयणमिति। 'श्रयणं' पयःप्रभृतिभिः सोमस्य मिश्रणम्--'अधर्मकम्' पयःप्रभृतिषु देयधर्मानुष्ठानवर्जितम्--'स्यात्' इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

(१३) ६।४।५१-५५ शेषो निषिद्ध उत्सर्गे

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) अश्वमेधे श्रूयते—'ईशानाय परस्वत आलभेत' इति--['परस्वतः' आरण्यानित्यर्थः]-तत्प्रकृत्य पुनः श्रूयते--'पर्यग्निकृतानारण्यान् उत्सृजन्ति' इति ।

(३) तत्र संशयः--किं परस्वताम् (आरण्यानाम्) आलम्भः उत्सर्गार्थ एव--अनुष्ठेयं कर्म च द्रव्योत्सर्गमात्रम्--उत कर्मशेषप्रतिषेधार्थं वाक्यं--पर्यग्निसंस्कृता उत्स्रष्टव्या इतरे आलम्भनीयाः (यागे प्रदेयाः) इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पर्यग्निकृतानाम्पशूनामुत्सर्गविधानात् उत्सर्गार्थ एवालम्भः । तथा चालम्भोऽत्र स्पर्शमात्रम् । इतरथा उत्सर्गासम्भव इति ।

(५) सिद्धान्तः--'ईशानाय' इति देवताविशेषनिर्देशः श्रूयते--'परस्वत' इति च द्रव्यस्य । न च यागे प्रदानमन्तरेण द्रव्यदेवतयोः सम्बन्धः सम्भवति । पर्यग्निकृतानामेव चोत्सर्गो विधीयते न सर्वेषाम् । तस्मात् पर्यग्निसंस्कृतानुत्सृज्य इतरेषामालम्भनं कर्तव्यम् , आलम्भनेन चात्र यागे प्रदानमेव विवक्षितमिति ।

एतदभिप्रेत्याह शेष इति । 'उत्सर्गे' पर्यग्निकृतानुत्सृजतीत्यनेन वाक्येन विहिते—'शेषः' ईशानाय प्रदाय तदनन्तरं ये पशवोऽवशिष्यन्ते तेषु परिशिष्टानामङ्गानामनुष्ठानम् 'निषिद्धः' प्रतिषिद्धः । तथा च

ईशानाय प्रदाय अवशिष्टाः पशव उत्स्रष्टव्या इति सङ्कलितोऽर्थः पर्य-वस्यति ॥ १३ ॥

(१४) ९।४।५६-६० संस्थाज्येन पृथग् यजिः ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः पूर्वविचारसदृशः ।

(२) 'त्वाष्ट्रम् पात्नीवतमालभेत' इति प्रकृत्य 'पर्यग्निकृतं पात्नी-वतमुत्सृजति' इति श्रुतम्—तत्र पुनः श्रूयते—'आज्येन शेषं संस्था-पयति' इति ।

(३) तत्र संशयः-किमाज्यं पूर्वस्मिन् कर्मण्येवोपात्तस्य पशुद्रव्य-स्य प्रतिनिधीभूतम् उत पूर्वस्मात् कर्मणो भिन्नमेव कर्म आज्यद्रव्यकं विधीयते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिराज्यम् । उत्सर्गशेषसंस्था-पनशब्दैरेवमेवावगमात् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं त्यागमभिधाय—आज्येने-ति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयमुपदिश्य—उत्तरकालीनमङ्गजातं तेनैव द्रव्येण समापनीयमिति विध्यर्थ इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणन्यायेन 'अङ्गरीत्या पात्नीवतः पशुः समाप्तः । एवं च पशुद्रव्यके यागे मुख्येनैव पशुना समापिते नास्ति प्रति-निध्युपादानस्यावसरः । तस्मादाज्यवाक्येन कर्मान्तरमेव विधीयते—तस्य देवता च पात्नीवतशब्दस्यानुवृत्त्या लभ्यते । 'शेषम्' इति च कर्मान्तस्य शेषत्व यदुक्तं तत्सादृश्यात् समनन्तरभावित्वाच्चोपचर्यते कर्मान्तरेऽपि । तस्मात् आज्यद्रव्यक पात्नीवतदेवताकं पशुयागसमन-न्तरभाविकर्मान्तरं विधीयते इति ।

एतदभिप्रेत्याह—संस्थेति । 'संस्थाज्येन' आज्येन शेषं संस्थापय-तीत्यत्र विहितेन आज्येन—यो 'यजिः' यागः कर्तव्यतया विधीयते स—'पृथक्'—पात्नीवतात् पशुयागाद् भिन्न एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

पादे चतुर्दश न्याया भाष्यकारेण वर्णिताः ।

स्पष्टम् ॥

इति नवमस्य चतुर्थः ।

इति नवमाध्यायः ।

अथ दशमाध्यायः ।

[बाधनिरूपकः]

तत्र प्रथमः पादः

[द्वारलोपरूपबाधहेतुनिरूपणपरः]

(१) १०।१।१-३ लुप्तार्थकं यत् विकृतौ न तत् स्यात्

(१) अतिदिष्टपदार्थस्य रूपान्तरकरणमूहनम्—तद् वृत्तम् । अतिदिष्टपदार्थस्य यत् निवर्तनं तद् बाधः । स एवेदानीं चिन्त्यते ।

(२) 'प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्या' इति सामान्यतोऽतिदेशनियमः ।

(३) तत्र संशयः—किं सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्तव्यम्-उत किञ्चिद् बाध्यते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यच्च यावच्च प्राकृतं धर्मजातं तत् सर्वं विकृतौ कर्तव्यम्—यत् लुप्तप्रयोजनं यच्चालुप्तप्रयोजनम् । चोदकेन हि सर्वमेतत् प्राप्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—यस्याङ्गस्य विकृतौ प्रयोजनं नास्ति तादृशस्याङ्गस्य विकृतावनुष्ठानं न भवति । प्रकृतौ सप्रयोजनानां विकृतौ चाप्रयोजनानां विकृतावन्वयो न सम्भवति । एवं च प्राकृतान्यङ्गानि यस्मै प्रयोजनाय प्रकृतावनुष्ठीयन्ते—असति तस्मिन् प्रयोजने विकृतौ तानि न चोदितानि भवन्ति—अतो नानुष्ठेयानीति ।

एतदभिप्रेत्याह लुप्तेति । 'यत्' प्राकृतम् 'अङ्गम्—'लुप्तार्थकं' 'लुप्तम्' अवर्तमानम् 'अर्थः' प्रयोजनं यस्य तदेवम्भूतं—'तत्' अङ्गम्—'विकृतौ' 'न' 'स्याद्'—अनुष्ठेयमिति शेषः ॥ १ ॥

(२) १०।१।१-३ (द्वितीयवर्णकम्) न कृष्णले स्यादवघातकर्म

(१) यत् लुप्तार्थकमङ्गम्प्राकृतं तद्विकृतौ नानुष्ठेयमिति सामान्यतोऽवगतम् । तत्रैव विशेषाश्चिन्त्यन्ते ।

(२) काम्येष्टिकाण्डे पठ्यते—'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः' इति । प्रकृतौ च चरुद्रव्यस्य व्रीहेरवघातो विहितः ।

(३) तत्र संशयः—प्राकृतस्याङ्गस्यावघातः कृष्णले कर्तव्य उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तस्यावघातस्य परित्यागे मानाभावादनुष्ठेय एवावघात इति ।

(५) सिद्धान्तः—वितुषीकरणमेवावघातस्य प्रयोजनम् । कृष्णलेषु तुषस्याभावात् नास्ति प्रयोजनमवघातस्य । तस्मात्पूर्वाधिकरणन्यायेन लुप्तार्थोऽवघातो विकृतौ न कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'कृष्णले' सुवर्णखण्डे—'अवघातकर्म' प्राकृतो धर्मोऽवहननरूपश्चोदकप्राप्तः –'न स्यात्'—अनुष्ठेयमिति शेषः ॥२॥

(३) १०।१।१-३ (तृतीयवर्णकम्) नावाहनं कार्यमुरुक्रमस्य

(१) बाधविशेषोदाहरणं वर्तते ।

(२) काम्येष्टिषु श्रूयते—'वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् भ्रातृव्यवान्—तं बर्हिषद् कृत्वा शम्यया स्फ्येन व्यूहेत्—इदमहममुं चामुं च व्यूहामि इति—यं द्विष्यात् तं ध्यायन्—यदधो विमृज्येद् यच्च स्फ्ये आश्लिष्येत् तद्विष्णवे उरुक्रमाय अवद्येत्' इति । वैश्वदेविकतन्त्रमध्ये च सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्ये वैश्वदेवरूपदेवताह्वानाय निगदः पठ्यते । यद् हविषो भूमितलाश्लेषरूपं विष्णुयागस्य निमित्तं प्रोक्तं तत् तस्मिन् काले न प्राप्तम् । तस्य तदानीं सम्भविष्यमाणत्वात् । एवं सति—

(३) संशयः--प्राकृतं देवताह्वानमत्र कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः--चोदकेन प्राप्तस्य देवताह्वानस्य परित्यागे मानाभावात् कर्तव्यमनुष्ठानम् । आवाहनं विना देवतया हविःस्वीकारस्यासम्भवात् कालविशेषेऽप्रसक्तोऽपि विष्णुराह्वयितव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः--अकाले कृतमकृतमिति न्यायेन निमित्ताभावे नैमित्तिकानुष्ठानमन्याय्यम् । विष्णोराह्वानानन्तरं यदि उक्तं भूमिपतनाश्लेषादिनिमित्तं नापतति तदा विष्णुयागो नानुष्ठीयते । एवमवस्थायां विष्णोराह्वानं वृथैव कृतं स्यात्--देवता चातृप्तः क्रुध्येत् । यदि विनाप्यावाहनं यागः क्रियेत--न काऽपि हानिः । तस्मान्न कर्तव्यं विष्णोरावाहनम् इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'उरुक्रमस्य' विष्णोः--'आवाहनम्' प्रकृतिप्राप्तम्--'न कार्यम्' इति ॥ ३ ॥

(४) १०।१।४ नारम्भणीयेति च दीक्षणीये ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरारप्स्यमानपुरुषसंस्कारकतया आरम्भणीयेष्टिराम्नाता—'अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद् दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान' इति । सन्ति च दीक्षणीयादयो दर्शपूर्णमासविकृतयः सोमयागस्याङ्गानि ।

(३) तत्र संशयः--दीक्षणीयादयो यदा सोमयागाङ्गतयाऽनुष्ठीयन्ते तदा आरम्भणीयेष्टिरनुष्ठेया उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः--चोदकप्राप्तस्य प्राकृतस्य धर्मस्य विकृतिषु परित्यागे मानाभावात् सोमयागाङ्गभूतास्वपि दीक्षणीयाद्यास्वनुष्ठेया आरम्भणीयेष्टिरिति ।

(५) सिद्धान्तः—सोमयागसम्बन्धेन क्रियमाणा आरम्भणीयेष्टिः कस्य संस्कारः स्यात्—किं सोमयागमारप्स्यमानस्य उत दीक्षणीयाद्यारप्स्यमानस्य । नाद्यः सोमयागस्य दर्शपूर्णमासविकृतत्वाभावेन सोमयागमारप्स्यमानस्य चोदकेनारम्भणीया नैव प्राप्ता । नापि दीक्षणीयाद्यारप्स्यमानस्य, अङ्गानां पृथगारम्भासम्भवात् । तस्मात् आरम्भाख्यद्वारलोपात् आरम्भणीयाऽपि लुप्यत एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'दीक्षणीये' सोमयागाङ्गभूतदीक्षणीयायागे—'आरम्भणीया इति' आरम्भणीयानाम्नाख्याता या इष्टिः सा—'न'—कार्येति शेषः ॥ ४ ॥

(५) १०।१।५ न राजसूयेष्टिषु सा च कार्या

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) राजसूयेऽपि दर्शपूर्णमासविकृतयोऽनुमत्यादय इष्टयो विहिताः—'अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति' इत्यादिना ।

(३) तत्र संशयः—एतासु अनुमत्याद्यासु आरम्भणीया भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनुमत्यादयो न कस्याप्यङ्गत्वेनाम्नाताः । तथाच तेषां स्वतन्त्रारम्भसम्भवे नास्ति दीक्षणीयादिवद् बाधकं किञ्चित् । तस्मादस्त्यारम्भणीयेति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यप्यङ्गिभूता अनुमत्यादयस्तथाऽपि एकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । तस्मादारम्भरूपद्वारस्य लोपात् नास्त्यारम्भणीयेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'राजसूयेष्टिषु' राजसूयसम्बन्धेन या अनुमत्यादय इष्टयः क्रियन्ते तासु—'च''सा' आरम्भणीयेष्टिः—'न कार्या' इति सम्बन्धः ॥ ५५ ॥

(६) १०।१।६–८ स्वारम्भकाले न च ताम्प्रकुर्यात् ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) येयमारम्भणीयेष्टिः साऽपि दर्शपूर्णमासविकृतिः ।

(३) तत्र संशयः—दर्शपूर्णमासयोरिव तस्यामप्यारभ्यमानपुरुष-संस्काराय आरम्भणीयाऽनुष्ठेया न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तस्य परित्यागे मानाभावादारम्भणीया-या आरम्भेऽन्या आरम्भणीया अनुष्ठेयेति ।

(५) सिद्धान्तः—अङ्गभूता हि आरम्भणीया दर्शपूर्णमासयोः । अङ्गस्य च प्रधानारम्भेनैवारम्भसिद्धिः । तस्मादारम्भणीयायामन्या आ-रम्भणीया नास्तीति ।

एतदभिप्रेत्याह स्वेति । 'स्वस्य' आरम्भणीयाया 'आरम्भकाले'—'च' ताम् आरम्भणीयाम् अन्याम्—'न कुर्यात्' इति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

(७) १०।१।६ यूपाहुतिर्नास्ति खलस्य मेढौ

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । तत्र यूपाहुतिरस्ति । अस्ति च ज्योतिष्टोमविकृतिः साद्यस्कयागः—तत्रापि पशवः साद्य-स्काः—तत्र समाम्नायते—'खलेवाली यूपो भवति' इति ['खले' बली-वर्दबन्धनाय निखातो मेढिः'खलेवाली'] ।

(३) तत्र संशयः—साद्यस्के खलेवाल्यां यूपाहुतिः कार्या न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतितश्चोदकेन प्राप्ता यूपाहुतिः यूपस्थानीयायां खलेवाल्यां कर्तव्येति ।

(५) सिद्धान्तः—यूपे यो होमः क्रियते स काष्ठविशेषं शास्त्रीयच्छे-दनादिभिर्यूपीकर्तुमेव शास्त्रीयच्छेदनयोग्यतायै अनुष्ठीयते । न च खले-वाल्या शास्त्रीयं छेदनमस्ति—पूर्वमेव छिन्नस्य काष्ठस्य खले निखात-त्वात् । तस्माच्छेदनरूपद्वारलोपात् नास्ति यूपाहुतिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह यूपेति । 'खलस्य' शस्यानामेकत्रीकरणोत्पवनादि कर्तुं यत् स्थलं सम्पाद्यते तस्य—'मेढौ' निखाते काष्ठदण्डे खलेवालीना-म्ना प्रसिद्धे—'यूपाहुतिः' यूपकाष्ठसंस्कारार्थं ज्योतिष्टोमे या क्रियते सा—'नास्ति'—अनुष्ठेयेति शेषः ॥ ७ ॥

(८) १०।१।१०-१३ स्थाण्वाहुतिश्चापि न तत्र कार्या ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) अग्नीषोमीययूपप्रकरणेऽस्ति स्थाण्वाहुतिः । यूपकाष्ठे छिन्ने सत्यवशिष्टो यो वृक्षमूलभागः स एव 'स्थाणुः' तस्मिन् आहुतिवि-शेषः श्रुतः ।

(३) तत्र संशयः—इयं स्थाण्वाहुतिः खलेवाल्यां भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—स्थाणुमुपजीव्य स्थाण्वाहुतिर्विहिता । खलेवाल्या अपि स्थाणुत्वात् तस्यां सा आहुतिः कार्येति ।

(५) सिद्धान्तः—स्थाण्वाहुतिवाक्ये 'आव्रश्चने जुहोति' इति श्रूयते । तेन व्रश्चनानन्तरं योऽवशिष्टो भागस्तत्रैव स्थाणुभूते आहुतिर्विधीयते—न तु स्थाणुमात्रे । ततश्चेयमाहुतिर्यूपसंस्काराय भवति । एवं च यूपसंस्कारार्थेयमाहुतिः अयूपात्मिकायां खलेवाल्यां नैव क्रियत इति ।

एतदभिप्रेत्याह—स्थाणिवति । 'तत्र' खलेवाल्याम्—'स्थाण्वाहुतिः च अपि' 'न कार्या' नानुष्ठेयेति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

(९) १०।१।१४–१५ संस्कारकर्मोत्तमकः प्रयाजः

(१) बाधविचारशेषभूता चिन्ता ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरुत्तम' प्रयाज आम्नायते—'स्वाहाकारं यजति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमयं प्रयाजः इष्टेरारादुपकारकः—उत आज्यभागादिषु वक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कारक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते यजत्योक्तस्य यागस्य तदाकाङ्क्षणात् । एवं च स्वाहाकाराख्यदेवतायै अनुष्ठितोऽयं प्रयाजः इष्टेरेवारादुपकारक इति ।

(५) सिद्धान्तः—चतुर्थ्या तद्धितेन वा प्रायः सर्वत्र देवता विधीयते । न चात्र तौ विद्येते । न चेदं वाक्यं यागं देवतां च विधत्ते—तथा सति वाक्यभेदः स्यात् । न च देवताविशिष्टं यागम्—गौरवप्रसङ्गात् । न च देवतामात्रम्—अप्राप्तस्य यागस्यानुवाद्यत्वासम्भवात् । तस्माद् यागमात्रमत्र विधीयते इत्येव स्वीकार्यम् । एवं च स्वाहाकारमिति पदं कर्मनामधेयमेव । एतन्नामकं च कर्म उत्तमप्रयाजरूपं आज्यभागादिदेवतानामग्न्यादीनां संस्कारकम् इत्यभ्युपेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह संस्कारेति । 'उत्तमकः' पञ्चमः—'प्रयाजः'—'संस्कारकर्म' आज्यभागादिदेवतानां संस्कारकं कर्मेति भावः । एवं च सति विप्रतिपन्नदेवताकासु सौर्यादिविकृतिषु उत्तमप्रयाजमन्त्रे प्राकृतदेवतावाचिनाम् अग्न्यादिपदानां बाधो भवतीति ध्येयम् ॥ ९ ॥

(१०) १०।१।१६–१८ न देवतासंस्करणाय यागः ।

['न त्वाज्यभागः स्मरणाय याग' इति पाठान्तरम् ।]

(१) बाधापवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—'आज्यभागौ अग्नीषोमाभ्यां यजति' इति । तत्र प्रथम आग्नेयो द्वितीयः सौम्यः ।

(३) तत्र सन्देहः—योऽयमग्नये आज्यभागः स किं पुरोडाशदेवताभूतस्य अग्नेः संस्कारकः—उत दर्शपूर्णमासेष्टेरारादुपकारक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रधानदेवतासंस्कारक एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—आज्यभागविधौ हि अग्नीषोमरूपं देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदेनोच्यते । एवं च सोमस्येवाग्नेरपि यागगुणत्वम् । ततश्च न संस्कार्यत्वम्—प्रधानस्यैव संस्कारसम्भवात् । तस्मात् संस्कारकत्वाभावात् प्रथमाज्यभाग इष्टेरारादुपकारक इत्येवाभ्युपगन्तव्यमिति।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'यागः' आज्यभागरूपः—'देवतायाः' प्रधानदेवताया अग्नेः–'संस्करणाय'–न क्रियते इति शेषः–अपि तु प्रधानयागस्यारादुपकारकतयैवेत्याशयः । एवं च सति सौर्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागे न भवत्यग्नेर्बाध इति ध्येयम् ॥

पाठान्तरे त्वेवं योजनीयम्–'आज्यभाग.' 'यागः' 'न' 'स्मरणाय' संस्कार्यत्वेन देवतां स्मारयितुं न प्रभवतीति ॥ १० ॥

(११) १०।१।१६–३३ पशोः पुरोडाश उपस्करोति

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीषोमीयपशौ श्रूयते–'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—पशावुक्तः पुरोडाशः किम्पशोरारादुपकारकः–उत पशुदेवतासंस्कारक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यत्र पशुविधौ तद्धितेनाग्नीषोमदेवता यथा गुणत्वेन पशौ विधीयते–तथा पशुपुरोडाशेऽपि । तथा सति विधिभेदेन विधेयदेवताभेदात् संस्कारो न युक्तः । तस्मात् पशोरारादुपकारकः पुरोडाश इति ।

(५) सिद्धान्तः—पशुवाक्ये गुणत्वेन प्रतीयमानाऽपि देवता पुरोडाशवाक्ये प्रधानत्वेनावगम्यते । प्रधानस्य च संस्कार्यत्वमविरुद्धम् । तस्मात् पशुदेवतासंस्कारकः पुरोडाश इति ॥

एतदभिप्रेत्याह पशाविति । 'पुरोडाशः' एकादशकपालः—'पशोः' पशुदेवतायाः–'उपस्करोति' संस्करोतीति सम्बन्धः । एवं च सति अग्नीषोमीयपशुविकृतौ वायव्यपशौ अग्नीषोमीयदेवतायां बाधितायां तदीयपशुपुरोडाशेऽपि सा बाधिता भवतीति ध्येयम् ॥ ११ ॥

(१२) १०।१।३४–४४ सौर्ये हविः स्याच्चरुरोदनस्तु ।

(१) बाधे प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) 'सौर्यं चरु निर्वपेत्' इत्यादौ—

(३) संशयः—चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति उत ओदनमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वत्र देशे चरुशब्दः ताम्रादिमये पाकपात्रे प्रयुज्यते । हविर्विकृतित्वाभावे स्थाल्याः कपालविकृतित्वमस्त्येव । तस्मात् चरुशब्दः स्थालीमेव वक्तीति ।

(५) सिद्धान्तः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते । 'आदित्यः प्रायणीयश्चरुः' इति तद्वाक्यशेषे श्रूयते—'अदितिमोदनेन' इत्यत्र श्रुतौ ओदनशब्देन चरुरनूद्यते । विद्वांसश्च उष्णपक्वे तण्डुले विशदसिद्धे ओदने एव चरुशब्द प्रयुञ्जते । ओदनवाचित्वे सत्येव च सौर्यमित्यत्र तद्धितोऽप्युपपद्यते । तस्मात् चरुशब्द ओदनवाचीति ।

एतदभिप्रेत्याह सौर्ये इति । 'सौर्ये' सौर्ययागे-यत् 'हविः' 'चरुः' इति नाम्ना उक्तम् तत्-'ओदनः'—न तु स्थालीवाचकश्चरुशब्द इत्याशयः । ओदने च पेषणाद्यसम्भवात् पेषणादीनां बाध इति ध्येयम् ॥१२॥

(१३) १०।१।४५-४८ स्थाल्यां चरोः पाकविधिं प्रकुर्यात्

(१) बाधे चिन्ता ।

(२) अस्ति चरोः पाकः ।

(३) तत्र संशयः—चरुः किं स्थाल्यामेव पच्यते उत कपाले उत यत्र कुत्राप्युदकधारणयोग्ये पात्रे इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकस्तथैवात्र विकृतौ चरोरपि कपाले एव पाक इति । अथवा अनपूपस्य चरोः कपाले पाकासम्भवात् यत्र कुत्रापि पात्रे पाक इति ।

(५) सिद्धान्तः—निरुप्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वात् चरोः स्थाल्यामेव पाक इति ॥

एतदभिप्रेत्याह स्थाल्यामिति । 'चरोः' 'पाकविधिं' पचनक्रियाम्–'स्थाल्याम्' एव-'प्रकुर्यात्'–इति नियम इत्याशयः । तथा च सति प्राकृतस्य कपालस्यात्र बाध इत्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) १०।१।४९-५० न पेषणं चोदकतश्चरौ स्यात् ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) अस्ति चरुरोदनः पक्तव्यः ।

(३) तत्रौदने संशयः—किं चरौ पेषणं कर्तव्यं न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—शक्यते हि तण्डुलेषु पेषणं कर्तुम् । तस्माद् भवति पेषणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यपि शक्यते ओदने पेषणं कर्तुम्-तथापि न क्रियते । अपूपो हि पेषणेन विना न सम्पद्यते । तस्मात् प्रकृतौ पुरो-

डाशे भवति पेषणम् । ओदनस्तु विनैव पेषणं सम्पद्यते-प्रत्युत पेषणेन व्याहन्यते एवौदनत्वम् । तस्माच्चरौ पेषणस्य बाधः ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'चरौ' ओदने-'पेषणं' 'चोदकतः' चोदकेन-'न स्यात्'-अतिदिष्टमिति शेषः ॥ १४ ॥

(१५) १०।१।५१ तथा चरौ संयवनं न कार्यम्

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रकृतौ श्रूयते संयवनं हविषः-'प्रणीताभिर्हवींषि संयौति' इति। विकृतौ चास्ति हविश्चरुः ।

(३) तत्र सन्देहः किं चरावपि संयवनं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्राकृतस्य धर्मस्य चोदकप्राप्तस्य त्यागे मानाभावाद्भवति संयवनमिति ।

(५) सिद्धान्तः—पिण्डीकरणार्थं च संयवनम् । तच्चापूपेऽपेक्षितं न चरौ । तस्मान्न चरौ संयवनमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—तथेति । 'तथा' यथा पेषणं तथैव -'संयवनम्' पिष्टे उदकमिश्रणम् 'चरौ' 'न कार्यम्' । तस्मात् प्राकृतस्य संयवनस्य बाध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(१६) १०।१।५२ ततश्चरौ संवपनञ्च न स्यात् ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रकृतौ श्रूयते—'एन देवताभिः संवपति'-उदकमिश्रणाय पिष्टं पात्रे प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

(३) तत्र संशयः—वैकृते चरौ संवपनं कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ हि संयवनार्थमेव संवपनं क्रियते । चरौ संयवनस्य नास्ति प्रयोजनम् । तस्मादत्र संवपनमपि न भवतीति ।

एतदभिप्रेत्याह तत इति । 'ततः' यतः संयवन न भवति तस्मादेव कारणात्-'संवपनं' 'च' अपि-'न स्यात् चराविति शेषः । तस्मात् संवपनस्य बाध इत्याशयः ॥ १६ ॥

(१७) १०।१।५३ सन्तापनमेह तथाऽर्थलोपात्

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रकृतौ पुरोडाशे कपालानां सन्तापनं विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः-वैकृते चरौ सन्तापनं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकानुग्रहाय भवतीति ।

(५) सिद्धान्तः—अपूपीकरणाय हि कपालानां सन्तापनमपेक्ष्यते। चरौ तस्य प्रयोजनाभावान्न भवति सन्तापनमिति।

एतदभिप्रेत्याह सन्तापनमिति। 'तथा' यथा संयवनादिकं न भवति तथैव-'इह' चरौ-'सन्तापनम्'-'अर्थलोपात्' प्रयोजनाभावात् न भवतीति शेषः। तस्माद्बाधः सन्तापनस्येत्याशयः ॥ १७ ॥

(१८) १०।१।५४ तथोपधानन्न विधेयमत्र।

(१) बाधोदाहरणम्।

(२) प्रकृतावुपधानमग्नौ कपालानां विहितम्।

(३) वैकृते चरौ सन्देहः—किमत्रोपधानं कर्तव्यं न वेति।

(४) पूर्वपक्षः—अधःपाकार्थम्भवत्युपधानम्। चरौ तस्याभावान्नोपधानं भवतीति।

एतदभिप्रेत्याह तथेति। 'तथा'-'अत्र' चरौ-'उपधानम्' कपालानामग्नौ स्थापनम्-'न' 'विधेयम्' कर्तव्यम्। तथा चोपधानस्य बाध इत्याशयः ॥ १८ ॥

(१९) १०।१।५५ श्लक्ष्णं पृथुं चापि चरुन्न कुर्यात्

(१) बाधोदाहरणम्।

(२) प्रकृतौ प्रथनं (कपालेषु प्रसारणम्) श्लक्ष्णीकरणं च विहितम्।

(३) वैकृते चरौ संशयः—किमत्रापि प्रथनं श्लक्ष्णीकरणं च भवति न वेति।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति।

(५) सिद्धान्तः—चरोरनपूपत्वात् उभयमपि निवर्तते इति।

एतदभिप्रेत्याह—श्लक्ष्णमिति। 'चरु'-'श्लक्ष्णं' मार्जनेन चिक्कणम्-'पृथुम्' प्रसारित-'च' 'न कुर्यात्'-अत्रानपेक्षितत्वात्तयोरिति भावः। तथा चानयोरत्र बाध इत्याशयः ॥ १९ ॥

(२०) १०।१।५६ अभ्यूहनं चापि निवर्ततेऽत्र।

(१) बाधोदाहरणम्।

(२) प्रकृतौ पुराडाशे अभ्यूहनं विहितम्। [भस्मनाच्छादनमित्यर्थः।]

(३) वैकृते चरौ सन्देहः—अत्रापि अभ्यूहनं कर्तव्यं न वेति।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशस्योपरिभागपाकार्थमिदमपेक्षितम्। चरौ तु तस्यानपेक्षितत्वान्न कर्तव्यमभ्यूहनमिति।

एतदभिप्रेत्याह अभ्यूहनमिति। 'अत्र' चरौ-'अभ्यूहनम्' भस्मनाच्छादनम् 'चापि'-'निवर्तते' बाधितं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

(२१) १०।१।५७ दर्भैरिहावज्वलनं न कुर्यात्

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रकृतौ पुरोडाशस्य दर्भपिञ्जलैरवज्वलनं विहितम् ।

(३) वैकृते चरौ सन्देहः—अवज्वलनं कर्तव्यन्न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशस्योपरिपाकार्थमिदं क्रियते । चरौ तन्नापेक्षितम् । तस्माच्चरौ नावज्वलनमिति ।

एतदभिप्रेत्याह दर्भैरिति । 'इह' चरौ-'दर्भैः' दर्भपिञ्जलैः-'अवज्वलनम्' प्रज्वालनम्-'न कुर्यात्'-अस्य बाध एवेत्याशयः ॥ २१ ॥

(२२) १०।१।५८ उद्धृत्य चासादनमत्र नास्ति ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रकृतौ श्रूयते—'अन्तर्वेद्यां हवींषि आसादयति' इति पुरोडाशस्य उद्धृत्यान्तर्वेद्यामासादनम् ।

(३) वैकृते चरौ संशयः– किं स्थाल्या उद्धृत्य चरुरासादयितव्य उत उद्धरणं न कर्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशेऽपि कपालेभ्य उत्थापनं न श्रुतम् । यच्च न श्रुतं तन्न चोदकप्राप्तम् । तस्माच्चरौ नोद्धरणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह उद्धृत्येति । 'उद्धृत्य' पात्रादुत्थाप्य—'आसादनम्' अन्तर्वेद्यां स्थापनम्–'अत्र' चरौ–'नास्ति' । अयं बाधस्तूद्धरणमात्रस्य । तथाच चरोर्व्युद्धृत्यासादनं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

न्याया इहाद्ये दशमस्य पादे
द्वाविंशतिर्भाष्यकृतोपदिष्टाः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य प्रथमः ।

अथ दशमस्य द्वितीयः पादः ।

[द्वारलोपेन बाधस्य विस्तरेणोदाहरणात्मकः]

(१) १०।२।१-२ वचनात् कृष्णले पाकः

(१) बाधचिन्ता प्रवर्तते ।

(२) 'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् घृते शतकृष्णलमायुष्कामः, इति कृष्णलरूपश्चरुर्विहितः । प्रकृतौ च पुरोडाशस्य पाको विहितः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं कृष्णलेष्वपि पाको भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ पुरोडाशार्थः पाको विहितः-पाकं विना तस्यासम्भवात् । इह तु पाक विनापि कृष्णलानि कृष्णलान्येव भवन्ति—न च तेषु विक्लेदनादि सम्भवति । तस्मात् पाको न कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—दृष्टार्थस्य विक्लेदनादेरसम्भवेऽपि अदृष्टार्थः पाकः कर्तव्य । अन्यथा 'घृते श्रपयति' इति वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिः इति ।

एतदभिप्रेत्याह वचनादिति । 'वचनात्' घृते श्रपयतीति साक्षाद्विधिबलेन-'कृष्णले'-'पाकः' कर्तव्य एवेति शेषः । अतो न पाकस्य बाध इत्याशयः ॥ १ ॥

(२) १०।२।३-१२ नोपस्तृत्यभिघारणे ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) प्राकृते पुरोडाशे उपस्तरणमभिघारणं चोक्तम् ।

(३) कृष्णले सन्देहः—किमुपस्तरणाभिघारणे भवतो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा पाकोऽनपेक्षितोऽप्यदृष्टार्थः क्रियते तथैवोपस्तरणाभिघारणे अपि कर्तव्ये इति ।

(५) सिद्धान्तः—पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिर्नास्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते-प्रकृतौ चोपस्तरणाभिघारणे दृष्टार्थे-सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां स्रुचि संसक्तिं निवारयितुमेव ते क्रियेते । कृष्णलानां तु संसक्तिप्रसङ्ग एव नास्ति । अतस्तन्निवारणरूपद्वारस्याभावादुपस्तरणाभिघारणयोर्बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'उपस्तृतिः' 'अभिघारणं' चेत्युभयं —'न'— 'भवतः कृष्णले' इति शेषः ॥ २ ॥

(३) १०।२।१३-१६ भक्षोऽस्ति कृष्णलचरोः

(१) कृष्णले बाधचिन्ताऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति प्रकृतौ पुरोडाशस्य भक्षणम् ।

(३) तत्र सन्देहः—कृष्णलेऽपि भक्षणं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—तृप्तिरूपस्य दृष्टद्वारस्यासम्भवान्नास्ति कृष्णलेषु भक्षणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उपलभ्यतेऽत्र प्रत्यक्षविधानम्—'चुश्चुषाकारं भक्षयन्ति' इति । यथा इक्ष्वादिरसः चूष्यते तथैव घृते पक्वेषु कृष्णलेषु संसक्तं घृतं चूषयन्तीत्यर्थः । एवं च प्रत्यक्षवचनबलादस्ति भक्षणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—भक्ष इति । 'कृष्णलचरोः' कृष्णलरूपस्य चरोः—'भक्षः'भक्षणम्''अस्ति'—वचनबलादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) १०।२।१७ एकधेति सहार्थकम्।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) उक्ते एव कृष्णलभक्षणे श्रूयते-'एकधा ब्रह्मण उपहरति'इति। ['उपहारो' भक्षणाय समर्पणम्]।

(३) तत्र संशयः—एकधेत्यनेन किं विवक्षितम्—एकवारमिति सकृत्त्वम्—उत बहूनां सहभाव इति सहत्वम्।

(४) पूर्वपक्षः—नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत् किञ्चिदिति।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ इडा-प्राशित्र—चतुर्धाकरण—संयुवाक—कालेषु चतुर्धा भक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः। अत्रापि ते चोदकप्राप्ताः। तत्र सकृत्त्वपक्षे उपरितनास्त्रय उपहारास्तत्कालविशेषाश्च बाध्येरन्। सहत्वपक्षे तु कालविशेषा एव बाध्यन्ते न त्रय उपहाराः। एवं चात्राबाधस्यैव नियामकत्वात् सहत्वमेव विवक्षितमिति।

एतदभिप्रेत्याह एकेति। 'एकधा''इति' पदं—'सहार्थकम्' सहत्वबोधकम्—न सकृत्त्वबोधकमित्याशयः॥ ४॥

(५) १०।२।१८-१९ ब्रह्मणे सर्वभक्षाः स्युः

(१) बाधविचार एव वर्तते।

(२) कृष्णलभक्षणे इदमपरं श्रूयते—'सर्वं ब्रह्मणे परिहरति' इति। [परिहारः समर्पणम्।] ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षभागाश्चोदकप्राप्ताः।

(३) तत्र 'सर्वम्'इति पदस्यार्थे संशयः—सर्वता किं ब्रह्मसम्बन्धिभागचतुष्टयविषया—उत इतरसम्बन्धिभागचतुष्टयविषयाऽपि इति। अर्थात् किं सर्वेषां भागा ब्रह्मणेऽर्पणीया उत ब्रह्मणो ये सर्वे भागास्ते तस्मै समर्पणीया इति।

(४) पूर्वपक्षः—एवं हि वाक्यं नेयम्—'यद् ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरति'इति—अथवा 'यद् ब्रह्मणे परिहरति तत् सर्वम्'इति। उभयथाऽपि ब्रह्मभागमात्रे विधेः पर्यवसानात् चोदकप्राप्ता अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्ति इति।

(५) सिद्धान्तः—एषाऽत्र वचनव्यक्तिः—'यत् सर्वं परिहर्तव्यं तद्ब्रह्मणे परिहरति'। एवं च ब्रह्मभागानामितरभागानां च यत् 'सर्वं' तस्य ब्रह्मसम्बन्धे विहिते इतरभागानामपि ब्रह्मणे एव समर्पणीयत्वम्। तथाच अन्येषां भक्षणं बाध्यते इति।

एतदभिप्रेत्याह ब्रह्मण इति। 'सर्वभक्षा'-ब्रह्मणः इतरेषां च सर्वेषां ये 'भक्षाः' ते 'ब्रह्मणे' 'स्युः' समर्पिता इति शेषः॥ ५॥

(६) १०।२।२० यथाकालन्तु भक्षणम् ।

(१) पूर्वाधिकरणद्वयशेषः ।

(२) 'सर्वं भक्षणं ब्रह्मणे समर्पयेत्' इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सर्व एव भागा एकस्मिन्नेव काले युगपद् भक्षणीया उत स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले इति ।

(४) पूर्वपक्षः—समर्पणं सर्वस्य युगपदेव भवति । समर्पितस्य च भक्षणे बिलम्बकारणाभावात् भक्षणमपि सर्वस्य युगपदेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ भक्षाणां कालभेदः । चोदकप्राप्तस्य च तस्य परित्यागे मानाभावात् विलम्ब आवश्यकः । तस्मात् स्वस्वकाले एव भक्षणं भागानामिति ।

एतदभिप्रेत्याह यथेति । 'भक्षणं' 'तु' सर्वेषां भागानां ब्रह्मणे समर्पितानाम्—'यथाकालं' प्रत्येकभक्षस्य चोदकप्राप्तं कालमनतिक्रम्यैव—भवतीति शेषः । यद्यपि समर्पणं युगपत्तथाऽपि भक्षणं न युगपदिति तुना सूच्यते ॥ ६ ॥

(७) १०।२।२१ न कृष्णलेषु व्यादेशः

(१) बाधचिन्ता ।

(२) प्रकृतौ पुरोडाशस्य भक्षभागनिर्देशो भवति—'इदं ब्रह्मणः इदं होतुः इदमध्वर्योः इदमग्नीधः' इति ।

(३) तत्र कृष्णलपक्षे संशयः—अत्राप्ययं निर्देशो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तस्य निर्देशस्य परित्यागे मानाभावाद् भवत्येव निर्देश इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ निर्देशः भागानामसाङ्कर्यार्थं एव । अत्र तु सर्वस्य भक्षस्य ब्रह्मार्थत्वात् साङ्कर्यशङ्कैव नास्ति । ततो न निर्देशः—तस्मात्तस्य बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'कृष्णले' कृष्णभक्षे—'व्यादेशः' इदम्ब्रह्मणः इदमध्वर्योरित्यादिनिर्देशः—'न स्यात्'—साङ्कर्यासम्भवादित्यर्थः ॥७॥

(८) १०।२।२२–३८ दक्षिणा स्यात् परिक्रयः ।

(१) बाधसम्बन्धी विचारः ।

(२) 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति' इति श्रूयते ।

(३) तत्र संशयः—इदं दानं किं धर्मार्थमुत ऋत्विजामानत्यर्थमिति । [धनं दत्वा कार्यं कर्तुं स्वीकारणम् 'आनतिः'] ।

(४) पूर्वपक्षः—अन्नहिरण्यादीना धर्मार्थे त्यागे दानशब्दः प्रसिद्धः । यदि भृत्यर्थं स्यात्तर्हि कार्याल्पत्वमहत्वाभ्यां दक्षिणाल्पमहत्वे नि-

यमिते स्याताम् । तथा तु न दृश्यते । स्वल्पकर्मणि त्रैधातवीये सहस्रं दक्षिणा—अधिककर्मणि ऋतपेये तु सोमचमसमात्रमिति । तस्मात् धर्मार्थमेव दक्षिणादानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—दानशब्द आनत्यर्थभृत्यर्पणेऽपि प्रयुज्यते । भवति च आनतिर्दृष्टार्थप्रयोजनं दानस्य । अल्पत्वमहत्त्वव्यतिक्रमस्तु वचनप्राप्तत्वादेव नासमञ्जसः । दक्षिणायाः भृतिरूपत्वं परिक्रयसाधनत्वं च श्रुतावप्युक्तम्—'दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणा परिक्रीता ऋत्विजो याजयेयुः' इति । तस्माद् दक्षिणादानं ऋत्विजामानत्यर्थमिति ।

एतदभिप्रेत्याह दक्षिणेति । 'दक्षिणा'दक्षिणादानमृत्विभ्यः—'परिक्रयः' आनतिसाधनमेव—'स्यात्'—न तु धर्मार्थमिति । एवं च सति यस्मिन् कर्मणि आनतिर्नापेक्षिता तत्र दक्षिणाया बाधः । यथा सत्रे [इत्येकादशेऽधिकरणे स्थास्यति] ॥ ८ ॥

(९) १०।२।२९-३३ परिक्रयो न भक्षः स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति यागेषु भक्षः ।

(३) तत्र संशयः—किमयं भक्षो धर्मार्थं उतानत्यर्थं इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनानत्यर्थं इति ।

(५) सिद्धान्तः—यागदेवतायै यत् सङ्कल्पितं हविस्तस्य शेषस्यैव भक्षो भवति । तस्मिन् हविषि यजमानस्य स्वत्वाभावात् तेन ऋत्विजां परिक्रयो न सम्भवति । किञ्च यजमानस्याप्यस्ति भक्षः । न च तस्य परिक्रयः । तस्मात् भक्षो न परिक्रयार्थः—अपि तु प्रतिपत्त्यर्थ एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह परिक्रय इति । 'भक्षः' हविःशेषभक्षणम्—'परिक्रयः' ऋत्विजामानतिसाधनं—'न स्यात्'—अपि तु प्रतिपत्त्यर्थ एव । एवं च सति यत्र परिक्रयो नास्ति—यथा सत्रे—तत्रापि भक्षो न बाध्यते ॥९॥

(१०) १०।२।३४ न सत्रे वरणम्भवेत् ।

(१) बाधविचारो वर्तते ।

(२) प्रकृतौ सोमे होत्रादीनामृत्विजां वरणमाम्नातम् ।

(३) विकृतौ सत्रे संशयः—अत्र वरणम्भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात् ऋत्विजामभावे च यागसम्पादनासम्भवात् वरणं सत्रेऽपि कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—वरणं हि भविष्यद्दानसूचनेनर्त्विजामुत्साहं जनयति । सत्रे च यजमानाः स्वयमेव ऋत्विक्कार्यं कुर्वन्त उत्साहजनकमन्यत् नापेक्षन्ते । ऋत्विक्त्वं च यागकर्तृत्वमेव । अतोऽवृतानामपि याग-

कर्तॄणां यजमानानां सिध्यत्येव ऋत्विक्त्वम् । तस्मात् सत्रे दक्षिणावत् वरणस्यापि बाध एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह--नेति । 'सत्रे' यत्र ये यजमानास्त एवर्त्विजस्तत्र यागे--'वरण' ऋत्विजां--'न भवेत्' इति सम्बन्धः ॥ १० ॥

(११) १०।२।३५-३८ सत्रेषु दक्षिणा न स्यात्

(१) बाधविचारः ।

(२) सत्रे वरणं नास्ति इति स्थितम् ।

(३) इदमिदानीं सन्दिह्यते--सत्रे दक्षिणादानमस्ति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः--सत्रं प्रकृत्य श्रूयते--'नह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यम्' इति । प्रसक्ते एव दक्षिणादानेऽयं निषेध उपपद्येत । ततो यानि द्रव्याणि सोमे दीयन्ते तेषां दानं सत्रे प्रसक्तमित्यभ्युपगन्तव्यम् । सोमे देयानि च—गौः अश्वः अश्वतरः गर्दभः अवयः व्रीहयः यवाः तिलाः माषाः द्वादशशतं हिरण्यं चेति । एतेषु गौर्वासो हिरण्यमिति प्रतिषिद्धानि । तदतिरिक्तानां च चोदकप्राप्तानां दानमवश्यं कर्तव्यम्–इदमेव च दक्षिणेति ।

(५) सिद्धान्तः—'नह्यत्र गौर्दीयते' इत्यस्मात् पूर्वमेवाम्नातम्–'अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः' इति । तस्मात् यथा यजमानानामेव ऋत्विक्त्वे वरणं सत्रे बाधितम्भवति तथैव दक्षिणापीति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्रेष्विति । 'सत्रेषु' 'दक्षिणा' 'न' 'स्यात्'— परिक्रयाभावादिति भावः ।। ११ ।।

(१२) १०।२।३९-४० सत्राङ्गनोत्तरो यजिः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्त्युदवसानीयः—'सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्' इति ।

(३) तत्र संशयः—अयमुदवसानीयः किं सत्रस्याङ्गमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'उदवसाय' इत्यत्र ल्यप्प्रत्ययेन सत्रसमाप्तेः पूर्वकालत्वम् उदवसानीयसत्रयोरेककर्तृकत्वं च द्योत्यते । तथा च यथा 'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत' इत्यादौ सौत्रामण्यादीनां चयनाङ्गत्वं तथैव उदवसानीयस्यापि सत्राङ्गता युक्तेति ।

(५) सिद्धान्तः—'सत्रादुदवसाय' इत्यस्यार्थः 'सत्रं समाप्य' इति । तथा सत्रादूर्ध्वं विधीयमानो यागः कथं सत्राङ्गं भविष्यति । सत्रानङ्गत्वे तु दक्षिणाया अप्यत्र परिक्रयार्थतैवेति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्रेति । 'उत्तरः' सत्रादुत्तरकालभावी—'यजिः'

याग उद्वसानीयः—'सत्राङ्गं' सत्रस्य अङ्गम्-'न'भवति । ततश्चात्र परिक्रयार्थायाः दक्षिणाया न बाध इति ॥ १२ ॥

(१३) १०।२।४१-४३ तमेकैकः प्रकुर्वीत

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) उद्वसानीयो न सत्राङ्गमित्यवगतम् ।

(३) इदमिदानीं सन्दिह्यते—अयमुद्वसानीयः किं सम्भूय सर्वैः सत्रिभिः कर्तव्य उत एकैकमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—'यजेरन्'इति बहुवचनश्रुत्या बहूनां कर्तृत्वन्नैकस्य । ततश्च सर्वे सत्रिणः सम्भूयामुं यज्ञं कुर्युरिति ।

(५) सिद्धान्तः—उद्वसानीयो हि सोमस्य विकृतिः । सोमे चैकैकशः कर्तृत्वं न सम्भूय । सत्रे च 'सप्तदशावराः सत्रमासीरन्' इति प्रतिपदोक्त्या बहूनां यजमानता । तस्मादेकैकश एवोद्वसानीयं कुर्यादिति ।

एतदभिप्रेत्याह तमिति । 'तम्' उद्वसानीयम्—'एकैकः' 'प्रकुर्वीत'—न तु सम्भूयेत्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) १०।२।४१-४२ ततोऽन्ये स्युरिहर्त्विजः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) एकैकश उद्वसानीयं कुर्यादित्यवगतम् ।

(३) इदमिदानीं सन्दिह्यते—उद्वसानीये किं सत्रिण एव ऋत्विज उत तेभ्योऽन्ये वरीतव्या इति ।

(४) पूर्वपक्षः—उद्वसायेति समानकर्तृकत्वे उक्ते सत्रिणामेवार्त्विज्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—ये सत्रादुद्वसातारस्त एव उद्वसानीयकर्तार इति न विध्यर्थः । सन्ति च अन्ये ऋत्विजश्चोदकप्राप्ताः । तस्मादत्रान्ये ऋत्विजो वरीतव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह तत इति । 'इह' उद्वसानीये—'ततः' तेभ्यः सत्रानुष्ठातृभ्यः—'अन्ये'भिन्नाः—'ऋत्विजः' परिक्रीताः वरणीयाः—'स्युः' इति सम्बन्धः । अतो नात्र चोदकप्राप्तानामृत्विजां बाध इत्याशयः ।

त्रयोदशचतुर्दशाधिकरणयोः स्थानव्यतिक्रमो न्यायमालायां दृश्यते॥१४॥

(१५) १०।२।४४-४५ धेनुका दक्षिणा नेष्टौ

(१) दक्षिणाविषय एव विचारः—अष्टमाधिकरणापवादः ।

(२) सारस्वतसत्रे कामेष्टौ—'अश्वां पुरुषीं धेनुके दत्वा' इति दानं श्रुतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं दक्षिणादानमानत्यर्थमुत धर्मार्थमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—इष्टेरसत्रत्वादष्टमाधिकरणन्यायेनानत्यर्थमेवेदं दानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यपीयमिष्टिः स्वरूपेणासत्रं तथाऽपि सत्राङ्गत्वेन समप्रयोगान्तःपातित्वेन चास्यां यजमानानामेवार्त्विज्यम् । अत आनतेरनपेक्षितत्वाद् धर्मार्थतैव दानस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह धेनुकेति । 'इष्टौ' सारस्वतसत्राङ्गभूतायां कामेष्टौ—या 'धेनुका' देयत्वेनोक्ता सा—'दक्षिणा' आनतिसाधिका—'न'भवति—अपि तु धर्मसाधिकैवेत्याशयः । अतः सत्राङ्गत्वेऽपि न दानस्य बाध इति भावः ॥ १५ ॥

(१६) १०।२।४६ दानं द्वेष्याय नानतिः ।

(१) दक्षिणादानविषयो विचारो वर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'यदि पत्नीः संयाजयन् कपालमभिजुहुयात्' वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्—तस्यैकहायनी गौर्दक्षिणा—तां द्वेष्याय दद्यात्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं द्वेष्याय दानं किमानत्यर्थमुतादृष्टार्थमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—दक्षिणाशब्देन यस्य निर्देशस्तस्यानत्यर्थता अष्टमाधिकरणन्यायेन सिद्धा । तस्मादानत्यर्थमिद दानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—न तावदृत्विजो द्वेष्यत्वं युक्तम् । यो द्वेष्यो न स आर्त्विज्येन वरयितुं योग्यः । न च द्वेष्ये आनतिसम्भावना । तस्माददृष्टार्थमेवेदं दानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह दानमिति । 'द्वेष्याय' 'दानम्' दक्षिणारूपेण-यत् श्रुतं तत्-'न आनतिः' आनतिसाधनम्-अपि त्वदृष्टार्थमेवेत्याशयः ॥१६॥

(१७) १०।२।४७-४८ जीवतामस्थियज्ञः स्यात्

(१) प्रसङ्गेनास्थियज्ञविचारः ।

(२) इदमाम्नायते—'यदि सत्राय सन्दीक्षितानां प्रमीयेत-अथ तं दग्ध्वा तस्य कृष्णाजिनेऽस्थीन्युपसन्नह्य योऽस्य नेदिष्ठः स्यात् तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन्-ततः संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः' इति संवत्सरेऽतीते यज्ञ आम्नातः ।

(३) तत्र संशयः—अस्मिन् यज्ञे कस्य कर्तृत्वम् ? मृतस्य अस्थ्नामुत जीवताम्पुरुषाणामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—मृतस्य अस्थीन्येवात्र कर्तॄणि-'अस्थीनि याजयेयुः' इत्यनेन तथैव स्पष्टमुक्तत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्थीन्यचेतनानि यष्टुमनर्हाणि अतोऽस्थिश-

ब्देनात्र पुरुषो लक्ष्यते । कृष्णाजिनसन्नद्धास्थिसम्बन्धिपुरुषेण सह ये सत्रे यष्टार आसन् त एव 'अस्थीनि' इत्येतत्पदेन लक्ष्यन्ते–ते च जीविता एव सत्रिणः । तस्मात् जीवतामेवायं याग इति ।

एतदभिप्रेत्याह जीवतामिति । 'अस्थियज्ञः' अस्थीनि याजयेयुरित्येवं विहितो यागः–'जीवताम्' एव सत्रिणाम्–'स्यात्'–कर्तव्य इति शेषः॥१७॥

(१८) १०।२।४९ अस्थ्नां चेन्न जपादिकम् ।

(१) अस्थियज्ञविचारो वर्तते–क्रत्वाचिन्तारूपः ।

(२) अस्थियज्ञे अस्थीन्येव कर्तॄणीत्यभ्युपगम्य––

(३) संशयः—प्रकृतौ यत् यजमानकर्तृकं जपादिकमस्ति तदस्थियज्ञे कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तस्य परित्यागे मानाभावात् कर्तव्यमिति।

(५) सिद्धान्तः—अस्थिषु जपकार्यासम्भवात् न भवति जपादिकमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अस्थ्नामिति । 'अस्थ्नाम्' कार्यो याग इति 'चेत्' पक्षोऽभ्युपगम्यते तर्हि–'जपादिकं' यजमानकर्तृकं न स्यात्–तस्य बाध एव स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

(१९) १०।२।४९ (वर्णकान्तरम्) न दीक्षणीयाऽप्यस्थ्नां चेत्

(१) पूर्वविचारशेषः ।

(२) प्रकृतावस्ति यजमानस्य दीक्षणीयेष्टिः ।

(३) तत्र संशयः-अस्थिकर्तृके यज्ञे इयं दीक्षणीयेष्टिर्भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तत्वादस्ति दीक्षणीयेति ।

(५) सिद्धान्तः—अचेतनानामस्थ्नां दीक्षासम्भवान्नास्ति दीक्षणीयेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'अस्थ्नां' कार्यो याग इति 'चेत्' पक्षः तर्हि–'दीक्षणीया अपि न' स्यादिति शेषः । तस्या बाध एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

(२०) १०।२।५० क्रत्वर्थे त्वस्थिकर्तृकम् ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) प्रकृतौ औदुम्बर्याः शाखाया यजमानप्रमाणत्वम् शुक्रग्रहस्य च यजमानेन स्पर्श इत्यादि ।

(३) तदेतत् अस्थिकर्तृके यागे भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन न भवतीति ।

(५) सिद्धान्तः—अचेतनैरपि दण्डादिभिर्यथा मानं क्रियते तथाऽ-

चेतनैरप्यस्थिभिः शाखामानं सम्भवति । एवमेवाचेतनानां शुक्रग्रहस्पर्शोऽपि । तस्मादेतद् द्वयमप्यस्ति इति ।

एतदभिप्रेत्याह क्रत्वर्थमिति । 'क्रत्वर्थं' यदङ्गजातं शाखामानादिकं क्रत्वर्थमेव भवति न पुरुषार्थम् तत्–'अस्थिकर्तृकम्' अपि स्यादेव–अस्थीन्येव कर्तॄणि यस्मिन् तत् । अस्थिकर्तृकेऽपि यागे क्रत्वर्थमङ्गजातं यजमानकर्तृकन्न बाध्यत इत्याशयः ॥ २० ॥

(२१) १०।२।५१ अस्थियज्ञे न काम्यानि

(१) अस्थियज्ञविचारोऽनुवर्तते ।

(२) 'यदि कामयेत् वर्षुकः पर्जन्यः स्यान्नीचैः सदो मिनुयात्' इत्यादीनि सन्ति काम्यानि कर्माणि प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे ।

(३) तत्र सन्दिह्यते—विकृतौ अस्थियागे एतानि काम्यानि सन्ति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन सन्ति इति ।

(५) सिद्धान्तः—कामस्य चेतनधर्मत्वान्न सन्ति काम्यानि अस्थिकर्तृके यागे इति ।

एतदभिप्रेत्याह अस्थीति । 'अस्थियज्ञे' अस्थिकर्तृके यज्ञे–'काम्यानि कर्म्माणि 'न'–स्युरिति शेषः ॥ २१ ॥

(२२) १०।२।५२–५४ सूक्तवागाशिषोऽत्र न ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) प्रकृतौ—'इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्' इत्यादि सूक्तवाक् होत्रा पठ्यते । तत्रैवमाशासनं श्रूयते–'आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते' इत्यादि ।

(३) तत्र सन्देहः—योऽयं सूक्तवाकगतो यजमानाशीःप्रतिपादको मन्त्रः सोऽस्थियज्ञे पठनीयो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीयादेरिष्टेः प्रस्तरप्रहरणमङ्गम् । तच्च नित्यम् । तस्मात् तद्गतस्य सूक्तवाकमन्त्रस्यापि नित्यत्वात् स मन्त्रः पठनीय एवास्थियज्ञे इति ।

(५) सिद्धान्तः—आशासनयोगादत्रायुरादिशब्दैः फलं निर्दिश्यते । फलेच्छा चाचेतनानामस्थ्नां न सम्भवति । तस्मान्मन्त्रस्य स भागो बाध्यते इति ।

एतदभिप्रेत्याह सूक्तेति । 'अत्र' अस्थिकर्तृकयज्ञे–'सूक्तवागाशिषः' सूक्तवाकगतायुराद्याशासननिर्देशको मन्त्रभागः—'न'–पठनीय इति शेषः ॥ २२ ॥

(२३) १०।२।५५–५६ न होतृकामो यज्ञेऽस्थ्नाम्।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः।

(२) प्रकृतावस्ति होतृकामः—'यं कामयेत वसीयान् स्यात् इति उच्चैस्तरां तस्य वषट् कुर्यात्' इति।

(३) तत्र संशयः—अस्थियज्ञे अयं होतृकामः कर्तव्यो न वेति।

(४) पूर्वपक्षः—यद्यप्यस्थीन्यचेतनानि तथाऽपि होतुश्चेतनत्वात् तस्य च कामनायाः सम्भवात्–कर्तव्यो होतृकाम इति।

(५) सिद्धान्तः—'यां वै कांचन यज्ञे ऋत्विजः आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशिषमाशासते' इति श्रुतेः होत्राऽपि यत् काम्यते तदपि यजमानस्यैवेष्टम्। अचेतनानि चास्थीनि एष्टुं न शक्नुवन्ति। तस्मान्नात्र होतृकाम इति।

एतदभिप्रेत्याह नेति। 'अस्थ्नां यज्ञे' अस्थिकर्तृके यज्ञे–'होतृकामः' होतृकर्तृकाशीःशंसनम्–'न'–भवतीति शेषः। तस्य बाध एव भवतीत्याशयः॥

[तदेतदधिकरणपञ्चकं जीवतामयं यज्ञ इति सप्तदशाधिकरणसिद्धान्तेन विरुद्धम्–अस्थ्नां कर्तृत्वमभ्युपगम्य कृत्वाचिन्तारूपम्। सप्तदशाधिकरणन्यायेन तु पञ्चस्वप्येतेषु अधिकरणेषु चोदकप्राप्तानां धर्माणां नास्ति बाधः, यज्ञस्य जीवत्कर्तृकत्वात् इति ध्येयम्] ॥ २३ ॥

(२४) १०।२।५७–५८ सर्वस्वारः समाप्यते।

(१) बाधप्रसङ्गेन सर्वस्वारविचारः।

(२) अस्ति यज्ञः सर्वस्वाराख्यः—'मरणकामो ह्यनेन यजेत–यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति। अस्य च यज्ञस्य तृतीयसवने यजमानस्याग्निप्रवेश आम्नातः।

(३) तत्र संशयः—एवं मृते यजमानेऽवशिष्टं कर्म समापनीयमुत त्याज्यमिति।

(४) पूर्वपक्षः—यजमानस्य मृतत्वात् कर्तुरभावात् परित्याज्यमेवावशिष्टं कर्मेति।

(५) सिद्धान्तः—यजमाने गतेऽपि ऋत्विग्भिः कर्म समापनीयम्। मरणकाले यजमानो ऋत्विजः प्रति एवं प्रैषमुच्चारयति–'ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञम्' इति। तदेतत्प्रैषबलात् कर्म समापनीयं न तस्य बाध इति।

एतदभिप्रेत्याह सर्वस्वार इति। 'सर्वस्वारः'–यजमानमरणानन्तरमपि–'समाप्यते' समापनीयो भवति–ऋत्विग्भिरिति शेषः। यथा अस्थियज्ञः एकस्मिन् यजमाने मृते जीवद्भिः क्रियते तथैव यजमाने मृतेऽपि जी-

वद्भिस्तत्सहायकैर्ऋत्विग्भिः कर्म समापनीयमित्यर्थः ॥ [५६ सूत्रं भाष्ये न्यायमालायां चाधिकरणान्तरेण गृहीतम्-तत्र वर्णितस्य त्वर्थस्य विंशाधिकरणेऽन्तर्भूतत्वात्तदुपेक्षितम्मण्डनेनेति प्रतिभाति । अतस्तत्सूत्रोक्तो विषयोऽस्यैव चतुर्विंशाधिकरणस्य शेषत्वेन व्याख्यातोऽस्माभिरिति ध्येयम्] ॥ २४ ॥

(२५) १०।२।६०-६१ जीवत्यायुरिहाशास्यम्

(१) सर्वस्वारविचारो वर्तते ।

(२) होत्रा पठनीये सूक्तवाके योऽय 'आयुराशास्ते' इति भागो वर्तते—

(३) तत्र संशयः- सर्वस्वारेऽयं पठनीयो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—मरणकामस्य यजमानस्यायुर्निरपेक्षत्वात् तदाशासनं तस्य बाध्यते-अर्थलोपादिति ।

(५) सिद्धान्तः—तृतीयसवनमेव यजमानस्य मरणकालः । तस्मात्पूर्वं तु जिजीविषुरेवायम् । तस्मात् पठनीयमायुराशासनमिति ।

एतदभिप्रेत्याह जीवतीति । 'इह' सर्वस्वारे—यजमाने 'जीवति' सति तृतीयसवनात् प्राक् यावद् यजमानो जीवति तावत्—'आयुः' 'आशास्यम्' आयुराशासनरूपो मन्त्रभागः पठनीय एव—अतो न तस्य बाध इत्यर्थः ॥ २५ ॥

(२६) १०।२।६२ सत्रे दानमदृष्टकृत् ।

(१) बाधविचारो वर्तते ।

(२) प्रकृतौ 'हिरण्यमात्रेयाय ददाति' इति हिरण्यदानं श्रुतम् ।

(३) वैकृते सत्रे संशयः—इदं दानं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—आनत्यर्थं दानमिति स्थितम्—सत्रे आनतिप्रयोजनं नास्तीत्यप्यवगतम् । तस्मात् सत्रे इदं हिरण्यदानं नास्तीति ।

(५) सिद्धान्तः—उक्तस्य हिरण्यदानस्य सम्प्रदानत्वेन श्रुत आत्रेयो न ऋत्विक्—ऋत्विग्भ्योऽन्य एव यागे सहायकः । ऋत्विज एव यजमानाः सत्रे । अत आत्रेयस्य न यजमानता । तस्मादस्ति दानस्यानतिः प्रयोजनम् । पर सा आनतिः सर्वेषां कार्यकराणां कार्यारम्भात् पूर्वमेव स्वीकृतया भृत्या सम्पादिता । तस्मात् कार्यमध्ये यदिदमात्रेयाय दानं तन्नानत्यर्थं भवत्यपि त्वदृष्टार्थमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्र इति । 'सत्रे'—'दानम्' हिरण्यस्य आत्रेयाय यच्छ्रुतं तत्—'अदृष्टकृत्' धर्ममेव सम्पादयति—न कार्यकरस्यानतिरूपं दृष्टं प्रयोजनमिति । एवं च नास्त्यस्य बाधः सत्रे इत्याशयः ॥ २६ ॥

(२७) १०।२।६३ गुणलोपे च मुख्यं स्यात्

(१) बाधचिन्ता वर्तते।

(२) सन्त्यग्न्याधाने पवमानेष्टयः। तत्र चोदकेन प्राप्तं निर्वापसाधनम्—'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति' इति। पवमानेष्टिकाले चाग्निहोत्रं नास्ति तस्याधानोत्तरकालीनत्वात्। तस्मान्नास्त्यग्निहोत्रहवणी तत्र।

(३) एवं सति संशयः—पवमानेष्टौ निर्वापो भवति उत निवर्तते इति।

(४) पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रहवणीरूपस्य निर्वापसाधनस्यासत्त्वात् न भवति निर्वापः। तस्मात्तस्य बाध इति।

(५) सिद्धान्तः—मुख्योऽत्र निर्वापः। तम्प्रति गुणभूतैवाग्निहोत्रहवणी। न च गुणलोपेन मुख्यो लुप्यते। तस्मान्न निर्वापस्य बाध इति।

एतदभिप्रेत्याह गुणेति। 'गुणस्य' अग्निहोत्रहवण्याः 'लोपे' अभावे-'मुख्यं' निर्वापकर्म-'स्यात्'-अनुष्ठेयमिति शेषः॥ २७॥

(२८) १०।२।६४-६७ सङ्ख्या स्यान्मुष्टिलोपनम्।

(१) बाधचिन्ता वर्त्तते।

(२) अस्ति वाजपेयविकृतिः सप्तदशशरावश्चरुर्नैवारः, अस्ति च प्रकृतौ सङ्ख्या मुष्टिश्च-'चतुरो मुष्टीर्निर्वपति' इति।

(३) तत्र सशयः—विकृतौ किं सङ्ख्या गृह्यते मुष्टिर्लुप्यते-उत मुष्टिर्गृह्यते सङ्ख्या लुप्यते-उत उभयोर्लोपः-उत सङ्ख्याया वा मुष्टेरित्यनियमः इति।

(४) पूर्वपक्षः—नियमे प्रमाणाभावादन्यतरस्य लोपः-नास्ति नियम इति। अथवा विकृतौ सप्तदशसङ्ख्या श्रुता शरावश्च-तथाच सप्तदशसङ्ख्यया प्राकृतचतुःसङ्ख्याया बाधः शरावेण च प्राकृतमुष्टेर्बाध-इत्युभयोर्लोप इति।

(५) सिद्धान्तः—'चतुरो मुष्टीर्निर्वपति' इत्यत्र निर्वापः चतुस्सङ्ख्यागुणकः मुष्टिगुणकश्च विधीयते। सङ्ख्यामुष्ट्योश्च निर्वापक्रियया सम्बन्धे समाने सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात् सङ्ख्यैवानुगृह्यते दुर्बलो मुष्टिर्बाध्यते। चतुर्मुष्टिभिश्च कृतनिर्वापं द्रव्यं न भवति सप्तदशशरावम्। तस्मात् अन्यतरस्य बाधः। न्याय्यतरश्च मुष्टेरेव बाध इति।

एतदभिप्रेत्याह सङ्ख्येति। 'सङ्ख्या' सप्तदशसङ्ख्या-'मुष्टेः' एव 'लोपनम्' बाधकं-'स्यात्'। वैकृतया सप्तदशसङ्ख्यया प्राकृतायाः चतुःसङ्ख्याया न भवति बाधः—वैकृतेन शरावेण तु प्राकृतस्य मुष्टेर्भवति बाध इत्यर्थः॥ २८॥

(२९) १०।२।६८ नाजो धेन्वादिषु ग्राह्यः

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) पशुविकृतिषु श्रूयते–'द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत–मारुतं वत्सम्–ऐन्द्रमृषभम्' इति, प्रकृतौ चास्ति अजः पशुः ।

(३) तत्र संशयः—धेनुवत्सर्षभशब्दाः किमजवाचिन उत गोवाचिन इति ।

(४) पूर्वपक्षः—धेनुशब्दो नवप्रसूतामाचष्टे–वत्सशब्दो बालम्–ऋषभशब्दः प्रौढं पुमांसम् । चोदकप्राप्तश्चाजः । तस्य परित्यागे मानाभावात् नवप्रसूता अजा–बालोऽजः–प्रौढश्चाजः इत्येते अत्र विवक्षिताः । गौस्तु न प्रत्यक्षं श्रूयते न चातिदेशेन प्राप्यते–प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—धेन्वादिशब्दा न सामान्यगुणमात्रवाचिनः–क्वचिदपि तथाप्रयोगाभावात् । गोगतानेवोक्तान् गुणानभिदधति ते शब्दाः–अतो प्रयोगबलादजेष्वनुपपन्ना अनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गामेव मुख्यया वृत्त्या विशिंषन्तश्चोदकातिदिष्टं छागं बाधन्त इति ।

एतदभिप्रेत्याह नाज इति । 'धेन्वादिषु' धेनुवत्सर्षभशब्देषु–'अजः' 'न' 'ग्राह्यः' विशेष्यतयेति शेषः । तस्मात् छागस्य बाध इत्यर्थः ॥ २९ ॥

(३०) १०।२।६९ श्वेतोऽजो वायुदैवतः ।

(१) बाधविचिन्ता वर्तते ।

(२) 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इति श्रूयते ।

(३) तत्र संशयः—श्वेतशब्दोऽत्र किमतिदेशप्राप्तमजं वक्ति–उत यं कंचित् पशुम् इति ।

(४) पूर्वपक्षः—श्वेतशब्दः श्वेतगुणमात्रमभिदधाति न तु धेन्वादिशब्दवत्पशुजातिविशेषम् । तस्मात् यं कंचिच्छ्वेतगुणकं पशुं वक्तीति अभ्युपेयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—चोदकप्राप्तस्याजस्य परित्यागे कारणाभावात् अज एव प्राप्नोति इति ।

एतदभिप्रेत्याह श्वेत इति । यो 'वायुदैवतः श्वेतः' आलम्भनीयत्वेन विहितः स 'अज' एव न यः कश्चित् पशुः । तस्मादजस्य न बाध इति भावः ॥ ३० ॥

(३१) १०।२।७० न खादिरी खलेवाली

(१) बाधचिन्ता ।

(२) साद्यस्के 'खलेवाली यूपो भवतीति' श्रुतम् । प्रकृतौ च यूपस्य खादिरत्वमुक्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः—खलेवाल्यां चोदकप्राप्तं खादिरत्वं भवत्यु-त नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यूपकार्यकरणे नियोजितायाः खलेवाल्याः यूपधर्मता युक्तिसिद्धा । तस्मात् चोदकप्राप्त खादिरत्वं प्राप्नोत्येवेति ।

(५) सिद्धान्तः—खलेवाल्यां पशुनियोजनादि कार्यमित्येव वाक्यार्थः । एवं च खलेवाल्याः यूपत्वे प्रमाणाभावात् न यूपगुणानां खादिरत्वादीनां प्राप्तिः । तस्मान्न नियमेन खादिरत्वमेव खलेवाल्याः इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'खलेवाली' 'खादिरी' खदिरकाष्ठनिर्मिता एव भवेत् इति 'न' अस्ति नियम इत्याशयः ॥ ३१ ॥

(३२) १०।२।७१-७२ नास्यां स्यात् तक्षणादिकम् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) खलेवाल्यां यूपधर्मः खादिरत्व न नियमतो भवतीति स्थितम् । सन्ति च यूपे तक्षणादयो धर्माः ।

(३) तत्र संशयः—किं तक्षणादयः खलेवाल्यां भवन्ति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तानां धर्माणां त्यागे मानाभावाद् भवन्त्येवेति ।

(५) सिद्धान्तः—यूपे तक्षणादयः काष्ठसंस्कारार्थं क्रियन्ते । खलेवाल्यां तु तादृशसंस्कारस्यानपेक्षितत्वात् अतिदिष्टा अपि तक्षणादयो न प्राप्नुवन्ति । तस्माद्बाध एव तक्षणादीनामिति ।

एतदभिप्रेत्याह नास्यामिति । 'अस्यां' खलेवाल्याम्-'तक्षणादिकम्' तक्षणम्-जोषणम्-उच्छ्रयणमित्येवमादि यूपधर्मजातम्-'न स्यात्' कर्तव्यम्-तस्मादेतेषां बाध एवेत्याशयः ॥ ३२ ॥

(३३) १०।२।७३ अञ्जनादि भवेत् तस्याम्

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) यूपे सन्ति अञ्जनादयो धर्माः ।

(३) तत्र संशयः—अञ्जनादयः खलेवाल्यां भवन्ति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन न भवन्ति इति ।

(५) सिद्धान्तः—दृष्टार्थानां तक्षणादीनामप्रयोजकतया बाधः । अञ्जनादिकं तु यूपेऽप्यदृष्टार्थमेव । तस्मान्न बाधे कारणम् । तस्मात् यूपवत् खलेवाल्यामप्यदृष्टार्थमञ्जनादि कर्तव्यमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह अञ्जनादीति । 'तस्याम्' खलेवाल्याम्-'अञ्जनादि' अञ्जनम्-पर्यूहणमित्येवमादि- 'भवेत्'-अदृष्टार्थमिति शेषः ॥ ३३ ॥

(३४) १०।२।७४ धानार्थमवहन्यते ।

(२) महापितृयज्ञे हवि· श्रूयते-'पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः' इ-ति । ['धानाः' भृष्टधान्यम्] । प्रकृतौ चावघातो विहितः ।

(३) तत्र सशयः—धानास्ववघातो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—धानानामवघाते सक्तुभावः प्रसज्यते-ततश्च धानास्वनाशं विधिव्याकोपः स्यात् । तस्मादवघातस्य बाध इति ।

(५) सिद्धान्त·—धान्यानां भर्जनेन धानाभावः ततोऽवघात इत्येवं क्रमे स्याद् विधिव्याकोपः । तद्वारणाय धानानामादावेवावघातः पश्चात् भर्जनमित्येवं क्रमे न स्यात् सक्तुत्वम्--भृष्टधान्यरूपं धानात्वं तु स्यादेव । चोदकप्राप्तावघातबाधाद्वर क्रमबाध एवेति कर्तव्य एवावघातो धानास्विति ।

एतदभिप्रेत्याह धानार्थमिति । 'धानार्थम्' धानासम्पादनायैव-'अवहन्यते' धान्यमिति शेषः । एवं च सति पूर्वमवघातः पश्चाद् भर्जनेन धानात्वमिति न सक्तुभावप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ३४ ॥

[वार्तिकमतेनान्यथा व्याख्यातमिदमधिकरणं न्यायमालायां द्रष्टव्यम्]

उदिता भाष्यकारेण चतुस्त्रिंशत्तु नीतयः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य द्वितीयः ।

अथ दशमस्य तृतीयः पादः ।

[बाधकारणस्य कार्यैकत्वस्य विचारः]

(१) १०।३।१-१२ पशौ प्रयाजेषु विधिर्गुणस्य

(१) बाधचिन्ताऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । तत्रेदं समाम्नायते—'एकादश प्रयाजान् यजति एकादशानुयाजान् यजति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमेकादशादिगुणविशिष्टे पशौ प्राकृतेतिकर्तव्यता प्राप्नोति एकादशादिवाक्ये गुणविधिः—उत प्राकृतेतिकर्तव्यता न प्राप्नोति एकादशादिवाक्ये कर्मान्तरविधिरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—एकादशसङ्ख्यारूपगुणविशिष्टस्य प्रयाजस्य प्रत्यक्षविधौ सति उपदिष्टनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पशौ चोदकेनातिदेशस्यावसरो नास्ति । तस्मात् न प्राप्नोति प्राकृतेतिकर्तव्यतेति ।

(५) सिद्धान्तः—पशुविधिरितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । तदाकाङ्क्षापूरणं द्वेधा सम्भवति—प्राकृतानामङ्गानामतिदेशेन विधास्यमानाङ्गान्तराणामुपदेशेन वेति । अनयोरौचित्यविवेके क्लृप्तोपकारतया प्राकृताङ्गातिदेश एव न्याय्यः । ततश्चातिदेशप्राप्तप्रयाजरूपमनूद्य एकादशसङ्ख्यारूपगुणविधिरेवेदं वाक्यम् । तस्मात् अत्र विहितया सङ्ख्यया यद्यपि प्राकृतस्य सङ्ख्याया बाधस्तथापि प्रयाजादीतिकर्तव्यता प्रकृतितोऽतिदेशेन प्राप्नोत्येवेति ।

एतदभिप्रेत्याह पशाविति । 'पशौ' अग्नीषोमीयपशुविषये ये प्रयाजा विहिताः—तेषु 'प्रयाजेषु' तान् प्रयाजाननूद्य—'गुणस्य' एकादशसङ्ख्यारूपस्य—'विधिः' एकादशप्रयाजानित्यस्मिन् वाक्ये इत्यर्थः । तस्मात्प्राकृतेतिकर्तव्यताया नास्ति बाध इत्याशयः ॥ १ ॥

(२) १०।३।१३–१७ हिरण्यगर्भः प्रथमे न मन्त्रः ।

(१) बाधचिन्ता ।

(२) वायव्यपशावाम्नायते—'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याघारमाघारयति' इति । तत्र प्रकृतितः प्राप्ते एवाघारे गुणविधिरिदमिति पूर्वाधिकरणन्यायेन स्थितम् ।

(३) इदमिदानीं सन्दिह्यते—अयम्मन्त्रविधिः किम्पूर्वस्मिन्नाघारे उतान्तिमे इति ।

(४) पूर्वपक्षः - प्रकृतौ पूर्वाघारः प्राजापत्यः । अस्मिंश्च मन्त्रे प्रजापतिरेव हिरण्यगर्भशब्देनोच्यते । तस्मान्मन्त्रलिङ्गात् पूर्वस्मिन्नेवाघारे मन्त्रः प्राप्नोतीति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ प्रथमाघारोऽमन्त्रक एवेति 'प्रजापतिम्मनसा ध्यायन्नाघारयति' इत्यनेन वाक्येनावगम्यते । 'तूष्णीमाघारयति' इति प्रत्यक्षमपि श्रुतम् । द्वितीये चाघारे 'ऊर्ध्वोऽध्वर' इत्याद्यैन्द्रो मन्त्रो विहितः । स एव च विकृतौ चोदकेन प्राप्तः । तस्य बाधायैव हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः । ततश्च प्रकृतौ द्वितीयाघारे य ऐन्द्रो मन्त्रः प्रयुज्यते–तस्य स्थाने विकृतौ हिरण्यगर्भमन्त्रः प्रयोज्य इत्यभ्युपेयम् । तस्माद्धिरण्यगर्भमन्त्रस्य द्वितीये एवाघारे प्राप्तिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह हिरण्यगर्भ इति । 'हिरण्यगर्भः मन्त्रः' हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्यादिः मन्त्रः—'प्रथमे' आघारे—'न' प्रयोज्यः—अपि तु द्वितीये एव—प्रकृतितः प्राप्तमैन्द्रमन्त्रं बाधित्वेत्याशयः ॥ २ ॥

(३) १०।३।१८–२२ आसादने स्याद्ध विधिरुत्करस्य

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) सौमिकेषु चातुर्मास्येषु श्रूयते—'उत्करे वाजिनमासादय-ति' इति।

(३) तत्र संशयः—किमिदमासादनान्तरम्—उत प्राकृत एवासा-दने उत्कररूपगुणविधिः इति।

(४) पूर्वपक्षः--प्रकृतमासादनं दृष्टार्थम्। इह विहितं त्वासादन दृष्टार्थन्न भवितुमर्हति तीक्ष्णाग्रे मृत्पांसुराशौ उत्करे आसादितेन वाजि-नाख्यजलीयद्रव्येण कस्यापि दृष्टस्य प्रयोजनस्य साधनमसम्भवम्। तस्माददृष्टार्थमेवेदमासादनं प्राकृतादासादनात् कर्मान्तरमित्यभ्युपे-यमिति।

(५) सिद्धान्तः--प्रथमाधिकरणन्यायेन प्राकृते एव वाजिनासा-दने उत्कररूपगुणविधिरयम्। मृद्राशिरूपस्योत्करस्य पृथ्वग्रतापि सम्भ-वति--ततश्च तत्र वाजिनासादनं नैवात्यन्तमप्रयोजकमिति।

एतदभिप्रेत्याह आसादन इति। 'आसादने' प्राकृते एव-'उत्करस्य' वाजिनाधारत्वेन--'विधिः'। ततश्च प्राकृते एवासादने तत्रोक्तं वेदि-रूपमाधारं बाधित्वा उत्कररूप आधारो ग्राह्यो विकृतावित्याशयः॥ ३॥

(४) १०।३।२३-२६ दीक्षाहुतीनां तु समुच्चयः स्यात्।

(१) बाधचिन्ता वर्तते।

(२) अग्निचयने षट् दीक्षाहुतयः श्रूयन्ते--'षड्भिर्दीक्षयति' इति। प्रकृतौ च षट् दीक्षाहुतयो विहिताः--'स्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षित-त्वाय' इत्यादिना। मन्त्राश्चोभयत्र भिन्नाः। तथाहि--'आकूत्यै प्रयुजे-ऽग्नये स्वाहा' इत्यादयः प्रकृतौ—'आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा' इत्याद-यो विकृतौ।

(३) तत्र सशयः—विकृतौ किं प्राकृतानाम्मन्त्राणां बाधः—उत द्वादशानामपि समुच्चितः प्रयोग इति।

(४) पूर्वपक्षः—विकृतौ ये मन्त्राः प्रत्यक्षमुपदिष्टास्तैश्चोदकबलेना-तिदिष्टानां बाध एव न्याय्यः—अतिदेशादुपदेशस्य बलीयस्त्वादिति।

(५) सिद्धान्तः—'द्वादश जुहोति' इति वाक्यान्तरेण समुच्चयः स्पष्टं सूचितः। षड्भिर्वैकृतैर्मन्त्रैः षड्भिश्च प्राकृतमन्त्रैर्होमे सत्येव द्वाद-शसङ्ख्यापूर्तिः सम्भवति। तस्मात् समुच्चय एव न बाध इति।

एतदभिप्रेत्याह दीक्षाहुतीनामिति। 'दीक्षाहुतीनां' प्रकृतावुक्तानां षण्णां विकृतौ चोक्तानां षण्णां-'समुच्चयः' सम्मेलन-'स्यात्'-न बाधः प्राकृतानामिति भावः॥ ४॥

(५) १०।३।३०-३२ प्राग्दक्षिणा नो पुनराधाने

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) आधाने—'एका देया, षड् देयाः, द्वादश देयाः' इत्यादिना नानाविधाः दक्षिणाः श्रुताः । पुनराधाने तु–'पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा' इति अन्यैव दक्षिणाम्नाता [भग्नः पुनः समाहितो 'निष्कृत' इत्युच्यते] ।

(३) तत्र संशयः—पुनराधाने या विशिष्टा दक्षिणा प्रोक्ता तया किं प्राकृतानां दक्षिणानां बाधः–उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—'उभयीर्ददाति—आधेयिकीः पौनराधयिकीश्च' इति वचनात् समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—दक्षिणास्वरूपस्य कार्यस्यैकत्वात् उपदिष्टया अतिदिष्टाया बाध एव न्याय्यः । उभयीरिति वाक्यं तु न विधिरपि त्वनुवाद एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रागिति । 'प्राग्दक्षिणा' प्रथमाधानस्य या दक्षिणा विहिता सा—'पुनराधाने-'नो' न भवति । ततश्च तस्या बाध एवेत्याशयः ॥ ५ ॥

(६) १०।२।३४ वासादि पूर्वस्य निवर्तकं स्यात् ।

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) आग्रयणे श्रूयते—'वासो दक्षिणा' 'वत्सः प्रथमजो दक्षिणा' इति। प्रकृतौ तु अन्वाहार्यो दक्षिणा । सा चात्र चोदकप्राप्ता ।

(३) तत्र संशयः—वासादिभिर्वैकृतैः किं प्राकृतोऽन्वाहार्यो बाध्यते उत समुच्चीयते–इति ।

(४) पूर्वपक्षः—उभयोर्विरोधाभावात् समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—एककार्यत्वात् न समुच्चयो ऽपि तु बाध एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह वासादीति। 'वासादि' वासो वत्सश्च इत्येवमादि दक्षिणा 'पूर्वस्य' प्राकृतस्य अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपस्य–'निवर्तकं' बाधकं–'स्यात्' इति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

(७) १०।३।३५ वासादिरन्वाहरणादिधर्मा

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) आग्रयणे दक्षिणोक्ता वासादिरूपा। प्रकृतौ चान्वाहार्यो दक्षिणा । अत्रान्वाहार्ये सन्ति कतिचिद् धर्मा विहिताः। अन्वाहार्यस्य विकृतौ बाध इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं विकृतावन्वाहार्यधर्माणामपि बाध उत नेति।

(४) पूर्वपक्षः—अन्वाहार्यनिमित्तत्वाद् धर्माणाम् अन्वाहार्यबाधे तेऽपि बाधिता भवन्तीति ।

(५) सिद्धान्तः—अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेनानतिसाधनत्वप्रयुक्ता एव ते धर्माः क्रियन्ते । तत्साधनत्वं च वासादेरपि समानम् । तस्मादत्रापि ते धर्मा अनुष्ठेया इति ।

एतदभिप्रेत्याह वासेति । 'वासादिः' यो दक्षिणात्वेनोक्तः स-'अन्वाहरणादिधर्मा' अन्वाहार्यस्य धर्मा एव धर्मा यस्य स एवम्भूतः-स्यादिति शेषः । तस्मादान्वाहार्यधर्माणां नास्ति बाध इत्याशयः ॥ ७ ॥

(८) १०।३।३६ वत्से न पाकः क्रियते विरोधात् ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अन्वाहार्ये पाको भवति । स च चोदकप्राप्तो विकृतावाग्रयणे।

(३) तत्र सन्देहः—आग्रयणदक्षिणाभूते वत्सेऽयं पाको भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वन्यायेन अन्वाहार्यधर्माणां विकृतावतिदेशात् भवत्येव पाको वत्सस्येति ।

(५) सिद्धान्तः—पाके सति वत्सस्य नाशः स्यात् । तस्मान्नास्ति वत्से पाक इति ।

एतदभिप्रेत्याह वत्स इति । 'वत्से' आग्रयणदक्षिणाभूते-'पाकः' प्राकृतान्वाहार्ये कर्तव्यत्वेन विहितः-'न क्रियते'-कुत इत्यत आह 'विरोधादिति' । असामञ्जस्यादित्यर्थः । वत्सस्य पाके नाशेनोपयोगित्वासम्भवे आनतिकार्यसम्पादनानौपयिकत्वे दक्षिणात्वभङ्गप्रसङ्गादित्याशयः ॥ ८ ॥

(९) १०।३।३७ वासो न पच्येत—न हीदमन्नम् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) आग्रयणे विकृतौ वासोवत्सश्च दक्षिणा । तत्र वत्से प्राकृतपाकस्यासम्भवः प्रदर्शितः । वाससि तादृशासम्भवो नास्ति ।

(३) तस्मात्तत्र संशयः-वाससि पाको भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—उष्णोदकभाण्डे प्रक्षेपेण वाससो वत्सस्येव नाशो न भवति । तस्मादत्रान्वाहार्यवत् पाकः स्यादेव-सप्तमाधिकरणन्यायेनेति ।

(५) सिद्धान्तः—अन्नस्योदनत्वसम्पादनायैव पाको भवति । न च वाससः पच्यमानस्योदनता कदाऽपि सम्भवति । तस्मादत्रापि अतिदिष्टस्य पाकस्य बाध एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह वास इति । 'वासो न पच्येत' वाससि पाको न कार्यः-कस्मात्-'इदं' वासः 'अन्नम्' अदनीयं न भवति । तस्मात्पाकस्योपयोगित्वाभावादित्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) १०।३।३८ न चाभिघारो वसने च वत्से ।

(१) बाधचिन्ता वर्तते । सप्तमाधिकरणस्यापवादान्तरम् ।

(२) आग्रयणदक्षिणाभूते वाससि वत्से चान्वाहार्यधर्मा अनुष्ठेया इति सप्तमे स्थितम् । अस्ति चान्वाहार्यधर्मेषु अभिघारः ।

(३) तत्र संशयः–वाससि वत्से च अभिघारणं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सप्तमाधिकरणन्यायेन भवत्यभिघारणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—स्वादुतासम्पादनार्थैवाभिघारणं भवति अन्वाहार्ये । वाससि वत्से च स्वादुताया असम्भवेन द्वारलोपाद् बाध एवाभिघारणस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह न चेति । 'वसने' वाससि—'वत्से च'—आग्रयणदक्षिणाभूते—'अभिघारः' अभिघारणं—'न'— कर्तव्यमिति शेषः ॥ १० ॥

(११) १०।३।३९–४९ शतं गवामेव तु दक्षिणासु

(१) बाधे प्रासङ्गिकी चिन्ता ।

(२) ज्योतिष्टोमे दक्षिणा श्रूयते—'गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च—तस्य द्वादशशत दक्षिणा' इति ['द्वादशशतं' द्वादशाधिकशतमित्यर्थः] ।

(३) तत्र संशयः—द्वादशशतमिति या सङ्ख्या सा किं गवादिभिः सर्वैः सम्बद्धा उत गोमात्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—गवादीनि सर्वाणि द्रव्याणि प्रधानानि—सङ्ख्या च तेषां गुणः गौणः । प्रतिप्रधानं च गुणस्यावृत्तिर्न्याय्या । तस्मात् सङ्ख्या गवादिभिः सर्वैः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्येति ।

(५) सिद्धान्तः—गौरेवात्र प्रथमः श्रुतः उपकारकतमश्च । यादृश उपकारो गवा भवति न तादृशोऽश्वादिभिः । तस्मादितरेषामपेक्षया गौरेव प्रधानम् । तस्माद् द्वादशशतसङ्ख्या गोमात्रेणाभिसम्बद्ध्येति ।

एतदभिप्रेत्याह शतमिति । 'दक्षिणासु' दक्षिणाद्रव्येषु गवादिषु-यत् 'शतं' द्वादशाधिकशतं यदुक्तं तद्—'गवामेव' नेतरेषामश्वादीनामिति सम्बन्धः । एवं च सति विकृतिषु यत्र गोर्दक्षिणायाः सङ्ख्यान्तरं श्रूयते तत्रास्या द्वादशशतसङ्ख्याया बाधो भवति ॥ ११ ॥

(१२) १०।३।५०–५२ विभज्य दानं खलु दक्षिणायाः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) ज्योतिष्टोमे गोर्दक्षिणा—तस्या एव च सङ्ख्या द्वादशाधिकं शतमिति समधिगतम् ।

(३) तत्र संशयः—ऋत्विग्भ्यो देयानां द्वादशाधिकशतसङ्ख्यकानां

गवां विभज्यैव दानमिति नियमः—उत विभज्य अविभज्य वेत्यत्र यजमानस्य स्वाच्छन्द्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियामकस्यानुपलम्भात् नास्ति नियमे प्रमाणम् । तस्माद् यथा यजमान इच्छति तथैव विभज्य अविभज्य वा दानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अविभज्य ऋत्विक्समूहाय दाने प्रातिस्विकस्वत्वस्यानुत्पत्तौ परस्वत्वापादनरूपो दानशब्दार्थो न सम्पद्येत । समुपलभ्यते च लिङ्गमपि–'तुथो वो विभज्य विश्ववेदा विभजतु' इति । तस्माद् विभज्यैव दानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह विभज्येति । 'दक्षिणायाः' शतगोरूपायाः—'दानं' ऋत्विग्भ्यः प्रदानम्—'विभज्य' बिभागपूर्वकम्—'खलु' एव—इति संबन्धः ॥ १२ ॥

(१३) १०।३।५३–५५ भागं समाख्यानुगुणं प्रकुर्यात्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) गवां दानं विभज्येति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—अयं विभागः किं सम उत विषमः—वैषम्येऽपि किं कर्मकृतं वैषम्यमुत शब्दकृतमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—वैषम्यहेतोर्विशेषस्याश्रवणात् समो विभागः। तथैव च विभागो लोके दृश्यते इति। अथ च यदि विषमो विभागस्तर्हि कार्यानुरूपमेव विभजनमिति ।

(५) सिद्धान्तः—द्वादशाहे दीक्षायामेव ऋत्विजां नामान्युपलभ्यन्ते—'अर्धिनो दीक्षयति पादिनो दीक्षयति' इत्यादि । विभागे सति येषामृत्विजां अर्धं भवति ते अर्धिनः येषां चतुर्थांशस्ते पादिनः । एवं श्रौत-समाख्यानुसारेण विभागः कार्यः । तथा च केषांचित् अर्धम् केषांचिच्चतुर्थांश एवेति विषम एव विभाग इति ।

एतदभिप्रेत्याह भागमिति । 'समाख्यानुगुणं' अर्धिनः पादिनः इत्यादि नामामनुसारेण–'कुर्यात्' । तस्माद्विषमः एव विभाग इति तात्पर्यम्१३

(१४) १०।३।५६–५८ धेनुः समस्तस्य निवर्तिका स्यात् ।

(१) प्रकृतिगतदक्षिणास्वरूपं तद्विभागश्च निरूपितो बाधोपोद्घातरूपेण । इदानीं विकृतौ बाधचिन्ता पुनः प्रवर्तते ।

(२) 'अथैष भूः' इति भूनामकमेकाहमुपक्रम्य दक्षिणाविशेष आम्नातः 'धेनुर्दक्षिणा' इति। प्राकृतं च गौरश्व इत्यादिकं सर्वं चोदकप्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः—वैकृत्या दक्षिणया धेनुरूपया किं प्राकृतं गोमात्रं बाध्यते उत गवाश्वादिकं सर्वमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—नवप्रसूतगोवाचकेन धेनुशब्देन गोमात्रं विशिष्यते नाश्वादिकम् । तस्मात्तेन गोमात्रस्य बाधो नाश्वादिकस्येति ।

(५) सिद्धान्तः—गवादीनां सर्वेषां समूहितानां दक्षिणात्वम् । अत एवैकवचनप्रयोगो युज्यते । तस्माद् गवादीनां माषान्तानां सर्वेषां प्राकृतदक्षिणाभूतानां वैकृत्या दक्षिणया धेनुशब्दवाच्यया बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह धेनुरिति । 'धेनुः' भूनामकयागदक्षिणात्वेनाम्नाता नवप्रसूता गौः—'समस्तस्य' गौरश्व इत्यादीनां सर्वेषां प्राकृतदक्षिणानां समूहस्य—'निवर्तिका' बाधिका—'स्यात्'—नतु गोमात्रस्येत्यर्थः ॥१४॥

(१५) १०।३।५९ एका च पञ्चेति गवां निवृत्तिः

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) इदं श्रूयते—'यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात्—अभिदग्धे पञ्च गाः' इति । प्रकृते च गौरश्व इत्यादि दक्षिणाः । ताश्च चोदकप्राप्ता विकृतौ ।

(३) एवं सति सन्देहः—'एका गौः' 'पञ्च गावः' इति यत् सङ्ख्या विशिष्टं द्रव्यं दक्षिणात्वेनोक्तं तत् किं प्राकृतं समस्तं दक्षिणाजातं बाधते—उत तेषाम्मध्ये गामेव इति ।

(४) पूर्वपक्षः—कृत्स्नां गवाश्वादिदक्षिणां बाधते । दक्षिणाशब्दयोगेन कार्यैक्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—उदाहृते वाक्ये एकत्वसङ्ख्याविशिष्टगोविधाने गौरवात् सङ्ख्यामात्रं विधेयम्। एवं चेयं सङ्ख्या गोगतां प्राकृतीं सङ्ख्यामेव बाधते न त्वन्यत् किञ्चित् । तस्मात् एकत्वसङ्ख्या पञ्चत्वसङ्ख्या च प्राकृतसङ्ख्याविशिष्टां गामेव बाधते इति ।

एतदभिप्रेत्याह—एकेति । 'एका' 'पञ्च च इति' सङ्ख्याविधानेन—'गवाम्' प्राकृतसङ्ख्याविशिष्टानाम्—'निवृत्तिः' बाधः । प्राकृतसङ्ख्याविशिष्टा गौरेव बाध्यते-न त्वश्वादिकमिति शेषः ॥ १५ ॥

(१६) १०।३।६०-६२ बाध्येत वत्सेन पुरोक्तसर्वम् ।

(१) बाधचिन्ता ।

(२) साद्यस्के वर्षत्रयवयस्को वत्सः सोमक्रयसाधनत्वेनाम्नातः 'त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयण' इति । प्रकृतौ तु—'अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वृषभेण क्रीणाति' इत्यन्यानि क्रयसाधनान्युक्तानि । एतानि च साद्यस्के चोदकप्राप्तानि ।

(३) तत्र संशयः—किं त्रिवत्सः प्राकृतस्य ऋषभमात्रस्य बाधकः-उत प्राकृतानां सर्वेषाम्—इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा वत्सः पुङ्गवस्तथा ऋषभोऽपि । न त्वजाद्यस्तथा । तस्माद्वृषभमात्रस्य बाध इति ।

(५) सिद्धान्तः—वत्सः प्रत्यक्षं क्रयेण सम्बध्यते । तस्मात् सर्वेषां प्राकृतानां क्रयसाधनानां बाधक इति ।

एतदभिप्रेत्याह बाध्येतेति । 'वत्सेन' वैकृतेन क्रयसाधनेन—'पुरोक्तं' प्रकृतौ विहितं 'सर्वं' सर्वाणि क्रयसाधनानि अजादीनि—'बाध्येत' निवर्तितं भवति—न केवलमृषभमात्रमिति भावः ॥ १६ ॥

(१७) १०।३।६३-६४ प्राकाशबोधे न तु सर्वबाधो

(१) बाधचिन्ता ।

(२) अश्वमेधे श्रूयते—'हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति' इति । 'प्राकाशौ' दीपस्तम्भौ । तौ ह्यत्राध्वर्यवे देयत्वेनाम्नातौ । प्रकृतौ तु गवाश्वादयो विहिताः ।

(३) तत्र संशयः—प्राकाशौ किं कृत्स्नस्य प्राकृतस्य दक्षिणाद्रव्यस्य बाधकौ—उत अध्वर्युभागमात्रस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन सर्वस्य बाध इति ।

(५) सिद्धान्तः—'अध्वर्यवे ददाति' इति सम्प्रदानविशेषसम्बन्धिनी दानक्रिया उच्यते । तस्मात् सम्प्रदानविशेषविशिष्टदानद्रव्येण तत्सम्प्रदानविशिष्टदानद्रव्यस्यैव बाधो न त्वन्येषां दानद्रव्याणाम् । तस्मात् अध्वर्युभागस्यैव बाधो न सर्वस्य दक्षिणाद्रव्यस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्राकाशेति । 'प्राकाशयोः' अध्वर्यवे देयत्वेन विहितयोर्दीपस्तम्भयोः 'बोधे' विधौ—'सर्वेषां' प्राकृतदक्षिणाद्रव्याणाम् 'बाधः' न भवति—अपि तु तेषाम्मध्येऽध्वर्युदेयमात्रस्येति शेषः ॥१७॥

(१८) १०।३।६५-६७ ऽश्वः स्यात् समस्तस्य निवर्तनाय ।

(१) बाधचिन्ता—पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) उपहव्यनामके एकाहयागे श्रूयते—'अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणास ब्रह्मणे देय' इति—श्यावाश्वरूपा दक्षिणा । प्रकृतौ च गवाश्वादयः ।

(३) तत्र संशयः—इदमश्वद्रव्यं किं कृत्स्नं दक्षिणाद्रव्यं बाधते—उत ब्रह्मभागमात्रस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन ब्रह्मभागमात्रं बाध्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—दक्षिणाशब्दसम्बन्धात् चतुर्दशाधिकरणन्यायेन कृत्स्नस्यैव बाधक इति ।

एतदभिप्रेत्याह अश्व इति । 'अश्वः' ब्रह्मणे देयत्वेनाम्नातः—'सम-

स्तस्य' प्राकृतानां सर्वेषां दक्षिणाद्रव्याणां-'निवर्तनाय' बाधाय-'स्यात्'-बाधको भवेत्—न तु ब्रह्मभागमात्रस्येत्याशयः ॥ १८ ॥

(१६) १०।३।६८-७३ तथा समस्तं चमसेन बाध्यम्

(१) बाधचिन्ता ।

(२) ऋतपेये श्रूयते—'औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा'-स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः' इति । प्रकृतितश्च गवाश्वादिकं प्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः—किमयं चमसो ब्रह्मभागमात्रं बाधते उत सर्वं दक्षिणाद्रव्यम् ।

(४) पूर्वपक्षः—'ब्रह्मणे देय' इति स्पष्टमुक्तत्वात् ब्रह्मभागमात्रं बाध्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणन्यायेन कृत्स्नं दक्षिणाद्रव्यं बाध्यते इति ।

एतदभिप्रेत्याह—तत्रेति । यथा पूर्वाधिकरणे अश्वेन-'तथा' ऋतपेयेऽपि-'चमसेन'-'समस्तं' कृत्स्नं दक्षिणाद्रव्यं गवाश्वादिकं-'बाध्यम्' बाध्यते-नतु ब्रह्मभागमात्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥

(२०) १०।३।७१-७३ (वर्णकान्तरं) न ब्रह्मभागव्यतिरिक्तदानम् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सर्वस्य दक्षिणाद्रव्यस्य बाध इति पूर्वाधिकरणे स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—किमनेन बाधेन ब्रह्मातिरिक्तेभ्य ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा नैव देयेति पर्यवसानम्-उत यथा ब्रह्मणे चमसो देयस्तथैवेतरेभ्योऽपि स एव देय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—गवाश्वादिदक्षिणाद्रव्यस्यैव बाधो न तु ऋत्विक्पुरुषाणाम् । तथाच ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा देयेति स्थिते गवाश्वादौ च बाधिते चमस एवैकोऽवशिष्यते यः सर्वेभ्यो देय इति ।

(५) सिद्धान्तः—बाधिते दक्षिणाद्रव्ये देयस्याभावात् दानमेव बाधितम्भवति । तस्मात् सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यो दानं बाधितं भवति । ब्रह्मणे दानं तु चमसस्य 'ब्रह्मणे देय' इति वाक्यान्तरेण विहितम् । तस्मात् तस्मै देयैव दक्षिणा चमसरूपा इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नेति । 'ब्रह्मभागाद्' विशिष्य ब्रह्मणे देयत्वेन विहितात् चमसद्रव्यात् 'व्यतिरिक्तस्य' ऋत्विगन्तरेभ्यो देयस्य प्राकृतस्य दक्षिणाद्रव्यस्य 'दानं' 'न' भवति—तस्मात् ब्रह्मणे केवलं चमसो दातव्यः इतरेभ्यस्तु दक्षिणा न देया-आनतिस्तु तेषां यथाकथञ्चिल्लौकिकोपायैः सम्पादनीयेत्याशयः ॥ २० ॥

(२१) १०।३।७४–७५ यजूरथोऽध्वर्युमुपैति नान्यम्

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) वाजपेये श्रूयते–'यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति' इति । [अस्यार्थः–रथशकटादीनि सप्तदशद्रव्याणि प्राकृतगवाश्वादिद्रव्यबाधकानि विहितानि तत्र सप्तदशानां रथानामेको रथो मुख्यः इन्द्रस्येत्यादि यजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः सञ्जीक्रियते–स वायं यजुर्युक्तो रथः यजूरथ इति चोच्यते । एतं रथं दक्षिणाकाले अध्वर्यवे दद्यात्–इत्यर्थः ।]

(३) तत्र संशयः—किमयं यजूरथः दक्षिणासु अध्वर्युभागमात्रस्य बाधकः–उत सप्तदशसु रथेषु प्रदेयेषु अध्वर्युभागस्य नियामक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सप्तदशाधिकरणन्यायेनाध्वर्युभागस्य बाधकः । तस्मात् इतरेषु रथेषु शकटादिषु वा दक्षिणाद्रव्येषु यजूरथाद् व्यतिरिक्तमध्वर्यवे न देयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—नात्र सप्तदशाधिकरणन्यायावतारः वैषम्यात् । तत्र प्राकाशावत्यन्तमप्राप्तौ विहितौ–अत्र तु सप्तदशसु रथेषु यजूरथस्याप्यन्तर्गतत्वान्नात्यन्तमप्राप्तिः । तस्मात् सप्तदशसु यो यजूरथः सोऽवश्यमध्वर्यवे एव देय इत्यस्मिन्नियमे एव तात्पर्यं विधेरिति न कस्यापि बाधोऽत्र विवक्षित इति ।

एतदभिप्रेत्याह यजूरथ इति । 'यजूरथः' यजुर्युक्तो मुख्यो रथः—'अध्वर्युम्' अध्वर्यवे एव 'उपैति' दीयते–'नान्यम्' नान्यस्मै स रथो देय इत्येतावत्येव नियमे तात्पर्यं विधिवाक्यस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

न्याया इहैकाधिकविंशतिः स्युः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य तृतीयः ।

अथ दशमस्य चतुर्थः ।

[बाधप्रतियोगिसमुच्चयनिरूपणपरः]

(१) १०।४।१–२ उपहोमा न बाधन्ते ।

(१) बाधानन्तरं तत्प्रतियोगिभूतः समुच्चयश्चिन्त्यते ।

(२) अस्त्यग्निचयने नक्षत्रेष्टिः । तत्रोपहोममन्त्राः–'अग्नये स्वाहा–अम्बायै स्वाहा–दुलायै स्वाहा' इत्यादयः । प्रकृतौ च प्रधानहोमानन्तरभाविनो नारिष्ठहोमा विहिताः—'नारिष्ठान् होमान् जुहोति' इति ।

तत्र च मन्त्राः-'दश ते तनु वो यज्ञायज्ञियाः' इत्यादयः । त इमे नारिष्ट-होमाश्चोदकप्राप्ता नक्षत्रेष्टौ ।

(३) तत्र सशयः—प्राकृतानां नारिष्टहोमानां वैकृतैरुपहोमैर्बाध उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—उपहोमनारिष्टहोमयोर्होमरूपत्वात् कार्यैक्यं प्रतीयते । तस्मादुपहोमैर्नारिष्टहोमानां बाध इति ।

(५) सिद्धान्तः—दृष्टार्थेषु तावद् भवति कार्यैकत्वाद् बाधः । प्रकृते तूभावप्यदृष्टापूर्वार्थौ । अपूर्वं च विधिभेदेन भिद्यते । तस्मादुपहोमनारिष्टहोमयोरपूर्वरूपकार्यभेदान्न बाधोऽपि तु समुच्चय एवाभ्युपेय इति ।

एतदभिप्रेत्याह उपहोमा इति । 'उपहोमा' 'न' 'बाधन्ते'-चोदकप्राप्तान् नारिष्टहोमानिति शेषः ॥ १ ॥

(२) १०।४।२ कुशानां बाधकाः शराः ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अस्त्यभिचारकर्म-'सौमारौद्रं चरु निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्' । तत्रैव 'शरमयं बर्हिः' इत्याम्नातम् । प्राकृत कुशबर्हिश्चोदकेन प्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः—वैकृतेन शरेण कुशस्य बाध उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनात्र समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—शरमयमित्यत्र विकारार्थे मयट् प्रत्ययः । तस्मात् समस्तस्य बर्हिष. शरविकारत्वम्प्राप्तम् । तेन च कुशस्य बाधः एव—कार्यैक्यात् इति ।

एतदभिप्रेत्याह कुशानामिति । 'शराः' वैकृताः-'कुशानां' प्राकृतानां-'बाधका' एव-तस्मान्नात्र समुच्चय इत्याशयः ॥ २ ॥

(३) १०।४।२ (वर्णकान्तरम्) दर्भमन्त्रार्थयोर्घोषः

(१) बाधे विचारविशेषः ।

(२) अस्ति वाजपेयः-'शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति । तत्र श्रूयते-'रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति-दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति' । प्रकृतौ तु 'उपावर्तध्वमिति दर्भाभ्यां स्तोत्रमुपाकरोति' इति श्रुतम् । [उपाकरणं नाम स्तोत्रम्प्रति प्रेरणम् ।]

(३) तत्र संशयः-किं रथघोषेण दुन्दुभिघोषेण च प्राकृतस्य बाधः, रथद्रव्येण दुन्दुभिद्रव्येण च दर्भद्रव्यस्य-उत मन्त्रस्य द्रव्यस्य चेत्युभयोरपि घोष एव बाधक इति ।

(४) पूर्वपक्षः--घोषो मन्त्रस्य बाधकः, रथद्रव्यं दुन्दुभिद्रव्यं च दर्भद्रव्यस्य । तथैवोभयत्र उभयोः कार्यैक्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः--घोष एव मन्त्रस्य द्रव्यस्य च बाधक इति ।

एतदभिप्रेत्याह-दर्भेति । 'घोषः' रथस्य दुन्दुभेश्च-'दर्भमन्त्रार्थयोः' 'दर्भमन्त्रस्य' दर्भसम्बन्धेन विहितस्य मन्त्रस्य, 'दर्भार्थस्य' दर्भद्रव्यस्य चेत्युभयोः-'बाधकः' इति पूर्वेण सम्बध्यते ॥ ३ ॥

(४) १०।४।३-५ बार्हस्पत्यो न बाधकः ।

(१) समुच्चयचिन्ता ।

(२) बृहस्पतिसवे श्रूयते-'बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति' इति । सन्ति च प्रकृतौ ऐन्द्रवायवाद्या ग्रहाः । ते इह चोदकप्राप्ताः ।

(३) तत्र संशयः-प्राकृता ऐन्द्रवायवाद्याः किं बार्हस्पत्येन बाध्यन्ते उत समुच्चीयन्ते ।

(४) पूर्वपक्षः--प्राकृता वैकृतेन बाध्यन्ते । यागनिष्पादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात् । ग्रहशब्दसम्बन्धश्च कार्यैक्यगमक इति ।

(५) सिद्धान्तः-इहोपदिष्टस्य बार्हस्पत्यस्यातिदिष्टैरैन्द्रवायवादिभिः समुच्चय एव न्याय्यः । यागनिष्पादकत्वं तु सहितानामेव नैकैकस्य। ग्रहशब्दश्चापूर्वविधेयग्रहणक्रियां वक्ति- न तु प्रकृतौ क्लृप्तकार्यं कञ्चित् पदार्थमनुवदति । तस्मात्समुच्चय इति ।

एतदभिप्रेत्याह बार्हस्पत्य इति । 'बार्हस्पत्यः' ग्रहः-'न' 'बाधकः' वैकृतानां ग्रहाणाम्-अपि तु समुच्चायक एवेत्याशयः ॥ ४ ॥

(५) १०।४।६ प्राजापत्या न बाधन्ते

(१) समुच्चयचिन्ता ।

(२) वाजपेये श्रूयते-'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते' इति । प्रकृतौ तु सन्ति आग्नेयादयः पशवः । ते इह चोदकप्राप्ताः ।

(३) तत्र संशयः-प्राजापत्या आग्नेयादीन् बाधन्ते न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः-बाध एव-पशुत्वलिङ्गात् । नहि पशुशब्दोऽपूर्वविधेयक्रियां काञ्चिद् वक्ति इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणन्यायोऽत्रापि योजनीयः । वाजपेयप्रसङ्गेन श्रूयते—'ब्रह्मवादिनो वदन्ति'''कस्मात् सर्वे वाजपेये यज्ञक्रतवरुध्यन्ते आग्नेयं पशुमालभते ऽग्निष्टोममेतेनावरुन्धे—ऐन्द्राग्नेनोक्थम्' इत्यादि । अत्र च वाक्ये चोदकप्राप्ताग्नेयादिपशुसद्भावस्य वाजपेये सिद्धवदनुवादात्-वैकृतैस्सह प्राकृतानां समुच्चयोऽभ्युपगन्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्राजापत्या इति । 'प्राजापत्याः' पशवः—'न बाधन्ते'—वाजपेये प्राकृतानाग्नेयादीन् पशूनिति—अपि तु समुच्चय एवात्रेत्याशयः ॥ ५ ॥

(६) १०।४।७-९ ऽनुयाजाः स्युः सहामनैः ।

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) साङ्ग्रहणीये श्रूयते—'आमनमस्यामनमस्य देवा ये सजाता इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । सन्ति प्रकृतौ त्रयोऽनुयाजाः । ते चात्र चोदकप्राप्ताः ।

(३) तत्र संशयः—किमामनहोमैरनुयाजा बाध्यन्ते—उत समुच्चीयन्त इति ।

(४) पूर्वपक्षः-त्रित्वलिङ्गसाम्येनानुयाजा आमनहोमैर्बाध्यन्ते-इति ।

(५) सिद्धान्तः—कर्मान्तरमत्र विधीयते । तस्मान्न बाधोऽपि तु समुच्चय एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह अनुयाजा इति । 'अनुयाजाः' त्रयोऽनुयाजाहुतयः—'आमनैः' आमनहोमैः-'सह' समुच्चिताः—'स्युः' भवेयुः—न तु बाधिता इति शेषः ॥ ६ ॥

(७) १०।४।८-९ उपगानं समुच्चेयम्

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) गवामयनेऽस्ति महाव्रतं नामैकाहः । तत्र श्रूयते-'पत्न्य उपगायन्ति' इति । सन्ति च प्रकृतावुपगातार ऋत्विजः। तेऽत्र चोदकप्राप्ताः।

(३) तत्र संशयः—विकृतौ गायन्तीभिः पत्नीभिः प्राकृता उपगातार ऋत्विजः बाध्यन्ते । उत समुच्चीयन्त इति ।

(४) पूर्वपक्षः—गानशब्दो हि शारीर्यां गीतौ प्रसिद्धः । तस्माद्गानमेवोपगानम् । ततश्च विकृतौ ऋत्विक्कार्यमुपगानं पत्न्य एव कुर्वन्ति । तस्मादृत्विजो निवर्तन्ते—एवं च ऋत्विक्कर्तृकमुपगानं बाध्यत इति ।

(५) सिद्धान्तः—'दिक्षु दुन्दुभयो नदन्ति' इति दुन्दुभिगानस्थानन्तरं विहितं पत्नीभिरुपगानं ऋत्विक्कृतसामगानात् कर्मान्तरम् । तन्त्रीगानेऽपि गानशब्दः प्रयुज्यते । तस्यैवोपगानं पत्नीभिरुपगानम् । तस्मात् पत्नीकृतोपगानेन ऋत्विक्कृतोपगानस्य न बाधोऽपि तु समुच्चय एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह उपगानमिति । 'उपगानम्'पत्नीकर्तृकम् ऋत्विक्कर्तृकमित्युभयम्—'समुच्चेयम्' सह प्रयोज्यम्—नानयोर्बाध्यबाधकभाव इत्याशयः ॥ ७ ॥

एतदभिप्रेत्याह उपगानमिति । 'उपगानम्' पत्नीकर्तृकम् ऋत्विक्कर्तृकमित्युभयम्—'समुच्चेयम्' सह प्रयोज्यम्—नानयोर्बाध्यबाधकभाव इत्याशयः ॥ ७ ॥

(८) १०।४।१०-१२ तथा गौग्गुलवाञ्जनम् ।

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) अस्ति अञ्जनाभ्यञ्जनो नाम एकोनपञ्चाशद्रात्रः सत्रविशेषः । तत्रेदं समाम्नायते—'गौग्गुलवेन प्रातःसवने समञ्जते' इत्यादि । अस्ति प्रकृतौ नवनीतेनाभ्यञ्जनम् । तदिह चोदकप्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः—प्राकृतं नवनीताभ्यञ्जनं गौग्गुलवाभ्यञ्जनेन बाध्यते उत समुच्चीयत इति ।

(४) पूर्वपक्षः—लेपजन्यं शरीरसंस्काररूपं कार्यमुभयत्र समानम् । तस्माद्बाध इति ।

(५) सिद्धान्तः-अस्तीह कार्यभेदः । गौग्गुलवाभ्यञ्जने शैत्यं नवनीताभ्यञ्जने तु स्निग्धता जन्यते । किञ्च नावनीतो दीक्षाकालीनः गौग्गुलवः सुत्याकालीनः । तस्मात् समुच्चयो न बाधः इति ।

एतदभिप्रेत्याह तथेति । 'गौग्गुलवाञ्जनम्' गुग्गुलेनाभ्यञ्जनमपि—'तथा'—प्राकृतेन नवनीताभ्यञ्जनेन 'समुच्चेयम्' इति भावः ॥ ८ ॥

(९) १०।४।१३-१५ समुच्चयो वाससां स्यात्

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) महाव्रते श्रूयते-'तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी' इति । ['तार्प्यम्' घृताक्तः कम्बलः] । प्रकृतौ तु 'अहतं वासः परिधत्ते' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—तार्प्यदर्भमयाभ्यामहतस्य वाससो बाध उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—'परिधत्ते' इत्यनेन गुह्याच्छादनरूपकार्यस्यैकत्वाद्बाध एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—तार्प्यदर्भमयाभ्यां गुह्याच्छादनं नैव भवति । 'वासांसि विस्रंसयति' इत्यनुवादे बहूनां वाससामुक्तत्वात् तार्प्यदर्भमयशब्दाभ्यामुपरितनं वस्त्रं विवक्षितमिति प्रतिभाति । तस्मात् कार्यभेदात् समुच्चय एव न बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह समुच्चय इति । 'वाससाम्' 'तार्प्यं' 'दर्भमयम्' इति वैकृते तथाच 'अहतम्' इति प्राकृतम्—इत्येतेषां त्रयाणां—'समुच्चयः'—न तु वैकृताभ्यां प्राकृतस्य बाध इति ॥ ९ ॥

(१०) १०।४।१६-१७ श्लोकस्तोत्रन्न बाधकम् ।

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) महाव्रते श्रूयते—'श्लोकेन पुरस्तात् स्तुवते अनुश्लोकेन पश्चात्' इति । प्रकृतौ तु सन्त्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथन्तरवामदेव्यनामकानि सामानि ।

(३) तत्र संशयः—वैकृतं श्लोकस्तोत्रं प्राकृतानां साम्नां बाधकन्न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ 'आज्यैः स्तुवते' इत्यादि श्रूयते-विकृतौ च 'श्लोकेन स्तुवते' इत्यादि । उभयत्रैकस्यैव कार्यस्य लवनरूपस्य सत्त्वाद् बाधो वैकृतेन प्राकृतानामिति ।

(५) सिद्धान्तः—श्लोकेनेत्यत्र वाक्ये गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिर्विधीयते—प्रकृतौ चान्यदेव विशेषणं स्तोत्रस्य । विशेषणभेदेन च विशेष्ययोर्भेदः । एवं च कार्यैक्याभावे नास्ति बाधः—अपि तु समुच्चय एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह श्लोक इति । 'श्लोकस्तोत्रं' वैकृतं-'न बाधकम्' प्राकृतानां स्तोत्राणामिति शेषः । तस्मादत्र समुच्चय एवेत्यर्थः ॥ १० ॥

(११) १०।४।१७ (वर्णकान्तरम्) कौत्सादि पूर्वं बाधेत

(१) समुच्चयापवादः ।

(२) विकृतिविशेषे श्रूयते—'कौत्सं भवति काण्वं भवति' इति । प्रकृतौ तु सामान्तरम् ।

(३) तत्र संशयः—किं कौत्सादिना प्राकृतस्य साम्नो बाध उत समुच्चयः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—कार्यैक्याभावात् समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वे सति ऋगक्षराभिव्यक्तिसामर्थ्यलक्षणप्राकृतलिङ्गेन कार्यैक्यमवगम्यते । तस्माद् बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह कौत्सेति । 'कौत्सादि' कौत्सं काण्वमिति सामद्वयम्—'पूर्वं' प्राकृतं—'साम' 'बाधेत'—तस्मान्नात्र समुच्चय इति भावः॥११॥

(१२) १०।४।१८-१९ तद्बाधः समसङ्ख्यया ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) पूर्वोदाहृतमेव वाक्यम्—'कौत्सं भवति—काण्वं भवति—वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः—शुद्धाशुद्धीये भवतः—भर्गयशसी भवतः—क्रौञ्चानि भवन्ति' इति । सन्ति च प्राकृतानि सामानि चोदकप्राप्तानि कौत्सादीनि प्राकृतानां बाधकानीति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—किं सर्वाणि वैकृतानि सर्वेषां प्राकृतानां बाधकानि—अथवा एकवचनान्तनिर्दिष्टमेकस्य बाधकं, द्विवचनान्तनिर्दिष्टं द्वयोः, बहुवचनान्तनिर्दिष्टं बहूनामिति नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियामकाभावात् सर्वाणि सर्वेषां बाधकानीति ।

(५) सिद्धान्तः—सन्त्येव नियामिका एकादिवचनरूपाः श्रुतयः । 'कौत्सं' 'जनित्रे' 'क्रौञ्चानि' इति बाधकेषु श्रूयमाणानि एकवचनद्विवचनबहुवचनानि बाध्यानामप्येतत्सङ्ख्यावत्त्वं सूचयन्ति । तस्मात् समसङ्ख्यकयोरेव बाध्यबाधकभावः न सर्वं सर्वस्य बाधकमिति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । 'तस्य' प्राकृतस्य साम्नः 'बाधः'—वैकृतेन कौत्सादिना साम्ना—'समसङ्ख्यया' एकवचनाद्यनुसारेणैव—स्यादिति शेषः । विकृतावेकवचननिर्दिष्टम् साम प्राकृतस्यैकस्य साम्नो बाधकम्, द्विवचननिर्दिष्ट द्वयोरित्येवं क्रमेण वकृतानां बाध इत्याशयः ॥ १२ ॥

(१३) १०।४।२० न बाधः स्तोमवृद्धौ तु

(१) बाधापवादोदाहरणम् ।

(२) सन्ति विवृद्धस्तोमकाः अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतवः । तत्र क्वचित् विकृतौ प्राकृती स्तोत्रसङ्ख्या विवृद्धा भवति क्वचिद् हीना भवति ।

(३) तत्र सन्देहः—विकृतौ हानौ वृद्धौ वा उभयत्रापि प्राकृतानां साम्नां बाधः—उत हानौ बाधः विवृद्धावबाध इति ।

(४) पूर्वपक्षः—उभयत्रापि प्राकृतानां बाध एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—विवृद्धौ न बाधः । आगमेन हि साम्नां सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यतेऽग्रे (१०।५।२३) । एवं च चोदकानुग्रहोऽपि भवति । यदा तु अविवृद्धिस्तदा प्राकृतानां यावतां बाधने वैकृती सङ्ख्या पूर्यते तावत् बाधितव्यमन्यच्च ग्राह्यमेव । तस्माद् विवृद्धस्तोमकेषु न बाधः अविवृद्धस्तोमकेषु यावदपेक्षितं बाधितव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'स्तोमवृद्धौ' स्तोमसङ्ख्यावृद्धौ—'बाधः' प्राकृतानां सर्वेषां साम्नां—'न'—स्यात्—अपि तु यावतः परित्यागेन वैकृती सङ्ख्या पूर्येत तावत एव बाध इत्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) १०।४।२१–२२ पवमानेऽधिकोद्धृती

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) वृद्धस्तोमकेषु प्राकृतानाम् अबाधे आवापः (प्रवेशः)–अविवृद्धस्तोमकेषु तु बाधे उद्वापः (बहिष्करणम्)–इति पूर्वाधिकरणे स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमनियमेन यत्र कुत्रचित् साम्नि आवापोद्वापौ—उत पवमानेष्वेवेति नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यस्मिन् कस्मिंश्चित् स्तोत्रे यस्यां कस्यांचिच्च ऋचि आवापोद्वापौ (वृद्धिह्रासौ) इत्यनियमः-नियामकाभावादिति ।

(५) सिद्धान्तः—एवं ह्याम्नायते-'त्रीणि ह वा यज्ञस्योदाहरणानि

यद् गायत्री बृहत्यनुष्टुप् च-अत्र ह्येवावपन्ति अत एवोद्धपन्ति' इति । अत्र च गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्छन्दस्कास्वेव ऋक्ष्वावापोद्धापौ भवतो नान्यास्विति एवकारेण सूच्यते । एतच्छन्दस्काश्च ऋचः पवमानेषूपलभ्यन्ते । तस्मात् पवमानेष्वेव गायत्र्यादिष्वावापोद्धापाविति नियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह पवमान इति । 'अधिकोद्धृती'-'अधिकम्' आधिक्यम्, आवापो, वृद्धिः-'उद्धृतिः' उद्धरणमुद्धापः-ते एते-'पवमाने' एव भवत इति शेषः ॥ १४ ॥

(१५) १०।४।२३-२४ विधिशब्दस्तु मन्त्रे स्यात्

(१) देवतावाचिपदस्यातिदेशबाधादिचिन्तोपोद्धातरूपो विचारः प्रवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोराम्नायते-'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इति । सन्ति चाग्नेरभिधानानि बहूनि-अग्निः शुचिः पावकः धूमकेतुः कृशानुः वैश्वानरः शाण्डिल्य इत्येवमादीनि ।

(३) तत्र सन्देहः—देवतावाचिषु मन्त्रेषु यदग्नेरभिधानं तत् किं येनकेनाप्यभिधानेन कर्तव्यमुत विधिवाक्यगतेनाग्निशब्देनैवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—येन केनापि पर्यायेणाभिधानम् । शब्दप्रयोगो ह्यर्थावबोधनार्थं क्रियते-अर्थावबोधनं च सर्वैरेव पर्यायैस्तुल्यमेव भवति । तस्माद् येन केनाप्यभिधानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—यत्रार्थैर्दृष्टं कार्यं निष्पाद्यते तत्र शब्दप्रयोगोऽर्थप्रत्यायनाय भवति-यत्र तु शब्दोच्चारणमात्र प्रयोजनं तत्र तेन कार्येण यः शब्दः सम्बद्धः स एव प्रयोक्तव्यः । एव च प्रकृते विधिवाक्यगते अग्निशब्दे एव कार्यमासक्तम्-विधिं विना द्रव्यदेवतयोः सम्बन्धाभावात् । विधिकृते च सम्बन्धे शब्दस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारम् । तस्माद् विधिगतैरेव पदैर्देवताभिधानं कर्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह विधीति । 'मन्त्रे' कर्मसु उच्चारयितव्ये-'विधिशब्दः' विधिवाक्यगतदेवतावाची शब्द एव-'स्यात्' प्रयोज्यः-इति नियमोऽभ्युपेयो न तु येन केनचित्पर्यायेण देवताभिधानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

[अत्रैवाधिकरणे भाष्ये 'का पुनरियं देवता नाम' इति विचार्य सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः इति देवतालक्षणं निर्धारितम्]

(१६) १०।४।२५ सौर्ये सूर्यपदं वदेत् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इत्यादिविकृतिषु चोदकातिदिष्टा ये मन्त्रास्तेष्वग्न्यादिशब्दस्थाने सूर्यादिशब्द ऊहितव्य इति स्थितम् ।

(३) तत्र ऊहे संशयः—किं येन केनचिदादित्यादिना सूर्यपर्यायेण सूर्यदेवताभिधानं कर्तव्यमुत सूर्यशब्देनैवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सूर्यदेवतारूपेऽर्थे प्रत्याययितव्ये येन केनापि पर्यायेण तत्प्रत्यायनं सम्भवति । तस्माद् येन केनापि अभिधानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अत्र 'सौर्यं निर्वपेत्' इत्यनेन सूर्यान्वयो भवति । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽग्निशब्दः प्रयुज्यते-अपि तु वैधविवक्षयाऽपि । तथा सत्यतिदेशो ऽपि वैधशब्दविषय एव भविष्यति । तस्मात् सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह सौर्य इति । 'सौर्ये' विकृतियागे-प्राकृताग्निदेवतानामस्थाने सूर्यदेवतानामनि ऊहितव्ये—'सूर्यपदम्' एव—'वदेत्' उच्चारयेत्—न य कश्चिदपि पर्यायमित्याशयः ॥ १६ ॥

(१७) १०।४।२६-२६ सगुणा देवता वाच्या

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) आधाने पवमानहवींषि श्रूयन्ते—'अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्-अग्नये पावकाय-अग्नये शुचये' इति । तत्र गुणसहितोऽग्निरुक्तः । प्राकृतमन्त्रे चास्त्युक्तः केवलोऽग्निः ।

(३) तत्र सन्देहः—निगमे किं सगुणस्याग्नेरभिधानं कर्तव्यमुत गुणरहितस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—गुणरहित एवाग्निरभिधातव्यः—तस्यैव केवलस्य चोदकप्राप्तमन्त्र पठितत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—पावकत्वगुणयुक्तो ह्यग्निरत्र वैधः । तस्मात् पूर्वाधिकरणन्यायेन सगुण एवाभिधातव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह सगुणा इति । 'देवता' अग्न्यादिरूपा 'सगुणा' पावकत्वादिगुणयुक्ता एव—'वाच्या' अभिधातव्या-निगमेष्विति शेषः ॥१७॥

(१८) १०।४।३०-३१ बुधन्वान् नाग्निरिष्यते ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) आधाने पवमानेष्टिष्वाज्यभागौ स्तः—तौ प्रकृत्य श्रूयते-'बुधन्वानाग्नेयः कार्यः—पावकवान् सौम्यः' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं सगुणमग्नेरभिधानं कर्तव्यमुत निर्गुणमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन सगुणोऽग्निर्वाच्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—बुधन्वत्ता हि मन्त्रगुणो न देवतागुणः-आग्नेयपदमत्र मन्त्रपरं न यागपरम् । सम्भवति च मन्त्रस्य साक्षात् बुधन्वच्छब्दयोगः—'अग्नि स्तोमेन बोधय' इत्येवंरूपो मन्त्रो बुधधातुयोगाद् 'बु-

धन्वान्' भवति। तस्मादत्र देवताया गुणस्यानुक्तत्वात् निर्गुणैव देवताऽभिधानीया भवतीति।

एतदभिप्रेत्याह बुधन्वानिति। 'बुधन्वान्' इत्यनेन गुणवाचकपदेन 'अग्निः' 'न' 'इष्यते' विशेष्टुम्। तस्मात् निर्गुण एवाग्निरभिधातव्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

(१९) १०।४।३२-३३ उस्राशब्दोऽनुबन्ध्यायाम्

(१) षोडशाधिकरणन्यायस्योदाहरणान्तरम्।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'गौरनुबन्ध्यः' इति। सन्ति च गोरभिधानानि—'उस्रा उस्रिया अही मही अदितिः इला' इत्येवमादीनि।

(३) तत्र संशयः—किं मन्त्रेषु येन केनचित् पर्यायेण गोरभिधानं कर्तव्यमुत वैधेनैव शब्देन कर्तव्यमिति।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ विधिनिगमयोर्भेदप्रदर्शकनियमो न दृश्यते। तथा हि अग्नीषोमीयः पशुरनुबन्ध्यस्य प्रकृतिः-तत्र च 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति विधौ पशुशब्दः-मन्त्रे तु 'छागस्य वपया' इति छागशब्दः। एवमेव बहुशः शब्दयोरभेदोऽपि दृश्यते। एवं च प्रकृतावनियमं दृष्ट्वा विकृतावप्यनियम एव। तस्माद् येनकेनापि शब्देनानुबन्ध्यस्याभिधानमिति।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ यो विधिमन्त्रयोर्भेदः प्रदर्शितः स आर्थिकः। न चार्थिकं चोदकेनातिदिश्यते। तस्माद् वैध एव शब्दो मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः। अनुबन्ध्याविषये च 'उस्रा' इति भवति वैधशब्दः-'उस्राया वपाया मेदसोऽनुब्रूहि' इत्याम्नानात्। तस्मादुस्राशब्देनैवानुबन्ध्याया अभिधानमिति।

एतदभिप्रेत्याह-उस्रेति। 'अनुबध्यायां' गौरनुबन्ध्य इति विहिताया गोरभिधाने मन्त्रे 'उस्राशब्दः' एव प्रयोक्तव्यः न तु पर्यायान्तरमिति भावः ॥१९॥

(२०) १०।४।३४-३५ यौगिकं स्विष्टकृत्पदम्।

(१) षोडशाधिकरणसदृश एव विचारोऽनुवर्तते।

(२) अवभृथयागे आम्नायते-'अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति' इति।

(३) तत्र संशयः--मन्त्रे यदा देवताभिधानं तदा किं स्विष्टकृच्छब्देन रहितौ देवताभिधानशब्दौ प्रयोक्तव्यौ-उत तेन सहिताविति।

(४) पूर्वपक्षः-स्विष्टकृच्छब्दरहितावेवाग्निवरुणशब्दौ प्रयोक्तव्यौ। स्विष्टकृच्छब्दस्य रूढया नाग्निवरुणगुणवाचित्वम्; स्विष्टं कृतवानिति भूतार्थे क्विप्प्रत्ययविधानात् 'यः स्विष्टं कृतवान्' इत्ययमेव यौगिकार्थः सम्भवति। न चास्यान्वयः। प्रयोगकाले हि इष्टस्य करिष्यमाणत्वं न भूतार्थत्वम् इति।

(५) सिद्धान्तः—स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वेऽपि विश्वासदार्ढ्येन भविष्यतोऽपि सिद्धवत्प्रयोगो नासम्भवी। तस्माद् यौगिकार्थेनान्वयसम्भवात् स्विष्टकृच्छब्दयुक्तावेवाग्निवरुणशब्दौ प्रयोक्तव्याविति।

एतदभिप्रेत्याह यौगिकमिति। 'स्विष्टकृत्पदम्'—अग्निवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति इत्यत्र प्रयुक्तं 'यौगिकम्' शोभनेष्टकर्तेत्येतद्यौगिकार्थवाचितयैव ग्राह्यम्—ततश्च गुणवाचिना तेन पदेन सहैव अग्निवरुणशब्दौ प्रयोक्तव्यौ मन्त्रे इत्याशयः॥ २०॥

(२१) १०।४।३६-३७ गुणलोपस्तु सार्वत्रः

(१) पूर्वाधिकरणापवादः।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः। तत्र स्विष्टकृति गुणरहितः केवलोऽग्निः श्रूयते—'अग्निं यजति' इति।

(३) तत्र संशयः—किं यागे एव स्विष्टकृतो गुणलोपः अवशिष्टेषु मन्त्रेषु यथाप्रकृतिभावः—उत सर्वत्रैव गुणलोप इति।

(४) पूर्वपक्षः—गुणरहितस्याग्नेर्यजिधातुमात्रेणान्वयाद् यागे एव गुणलोप इति।

(५) सिद्धान्तः—यजतिशब्दस्य समस्तप्रयोगवचनत्वात् अखिलेषु मन्त्रप्रयोगेषु गुणलोप इति।

एतदभिप्रेत्याह गुणेति। 'गुणलोपः' गुणरहिताग्निशब्दप्रयोगः—सर्वेषु मन्त्रेषु भवतीति भावः॥ २१॥

(२२) १०।४।३८ ऽनुयाजः स्विष्टकृद्गुणः।

(१) प्रासङ्गिको विचारः।

(२) स्तो दर्शपूर्णमासौ। तत्र स्विष्टकृत्—'अनुयाजेष्वग्निं स्विष्टकृतं यजति' इति।

(३) तत्र सन्देहः—किं स्विष्टकृद्यागोऽनुयाजेष्वारादुपकारक उत संस्कारक इति।

(४) पूर्वपक्षः—एतद्धि कर्मणां प्रसिद्धं कार्यं यत् आरादुपक्रिया। तस्मात् स्विष्टकृत् अनुयाजानामारादुपकारक इति।

(५) सिद्धान्तः—संस्कारकर्मैव स्विष्टकृत्। तथा सत्येव हि प्रयोजनवत् भवति।

एतदभिप्रेत्याह अनुयाज इति। 'अनुयाजः' 'स्विष्टकृत्' यागः 'गुणः' संस्कारको यस्य स एवंभूतो भवतीति शेषः॥ २२॥

(२३) १०।४।३९-४१ याज्यानुवाक्ये संस्कारौ

द्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः। (न्या० वि० ७) रु० २ ०

५८ प्रौढमनोरमा। म. म श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म म. श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्ययासमेता। म. म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्पण्या समलङ्कृता। श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाऽव्ययीभावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटीप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययीभावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) रु० ५—०

५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्। श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविवरणेन च संयोजितम्। (कर्म० वि० ५) रु० ४—०

६० नाट्यशास्त्रम्। भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्म्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम ए पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम्। (नाट्यशास्त्र वि० १) रु० ५–०

६१ काव्यालङ्कारः। श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः। काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भुमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभुषयद्भिः श्रीमदाचार्यप्रवरै. आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्कथनेन सनाथीकृत॰। (अलङ्कार वि० ३) रु० १—८

६२ ब्रह्मवादः। गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः। श्रीगोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृत.। तथा गोस्वामी श्रीब्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः। तथा शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचित। श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम्। श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि–वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विविधपरिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः। (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १—०

६३ प्रेमरसायनम्। श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का०वि०८) रु० १—०

६४ व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् सिहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च। श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतम्। न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च। (न्या० वि० ८) रु० ०—१२

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी ।